

**ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД УКООПСПЛКИ
«ПОЛТАВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЕКОНОМІКИ І ТОРГІВЛІ»**

Навчально-науковий інститут бізнесу та сучасних технологій
Форма навчання заочна
Кафедра правознавства

Допускається до захисту

Завідувач кафедри _____

(підпис) (ініціали, прізвище)

«___» _____ 2021 р.

Г. В. Лаврик

МАГІСТЕРСЬКА РОБОТА

**на тему «СУСПІЛЬСТВО, ПРАВО, ДЕРЖАВА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ:
АСПЕКТИ СПІВВІДНОШЕННЯ»**

*спеціальності 081 «Право»
освітня програма «Право»*

Виконавець роботи: Вербицька Надія Валеріївна

(підпис, дата)

Науковий керівник: Волошина Яна Леонідівна

(підпис, дата)

Рецензент: Сухонос Володимир Вікторович

(прізвище, ім'я, по батькові)

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ СУСПІЛЬСТВА.....	8
1.1. Формування та розвиток громадянського суспільства.....	8
1.2. Теоретичні концепції розуміння суспільства.....	24
РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ СУТНОСТІ ПРАВА І ДЕРЖАВИ.....	35
2.1. Основні аспекти праворозуміння.....	35
2.2. Концептуальні підходи до визначення сутності держави	46
РОЗДІЛ 3. ВЗАЄМОВІДНОШЕННЯ ТА ВЗАЄМОДІЯ СУСПІЛЬСТВА, ПРАВА І ДЕРЖАВИ.....	57
3.1. Особливості та тенденції розвитку права і держави	57
3.2. Практичні аспекти взаємодії суспільства і держави.....	68
ВИСНОВКИ.....	79
ПЕРЕЛІК ІНФОРМАЦІЙНИХ ДЖЕРЕЛ.....	83

ВСТУП

Актуальність теми. Проблема співвідношення суспільства, права і держави довгий час знаходиться в центрі уваги політологів, соціологів, філософів і правників. На сучасному етапі розвитку України ця проблематика носить поширений і дискусійний характер. Взаємовідношення та взаємодія суспільства, права і держави не в повній мірі висвітлюються в науковій літературі. У сучасному світі співвідношення суспільства, права і держави потребує не тільки проведення додаткових наукових досліджень, а і розробки рекомендацій щодо подальшого його вдосконалення.

Право і держава взаємозалежні, але водночас вони не позбавлені рис самостійності. При величезному досвіді наукової розробки даної теми теоретико-правові дослідження співвідношення суспільства і держави, права і держави залишаються актуальними і на сьогоднішній день, оскільки відсутня єдина точка зору щодо розуміння їхнього змісту, форм і закономірностей розвитку, напрямів їх практичної взаємодії.

Питання про те, у яких взаєминах перебувають право і держава, як вони взаємодіють з суспільством мають глибоке історичне коріння і не втрачають своєї значущості до сьогодні. Держава, виступаючи як універсальне політичне утворення, розвивалася поряд з суспільством, і це не викликає жодних сумнівів, однак у процесі вивчення минулого досвіду з'являються певні нюанси, які так чи інакше пов'язані з особливостями взаємодії та функціонування суспільства, права і держави в умовах сучасності. Проблема співвідношення суспільства, права і держави є фундаментальною в юридичній науці та потребує подальшого здійснення наукових досліджень у цьому напрямку.

Дослідження суспільства, права і держави в різних контекстах знайшли своє відображення у наукових працях українських і зарубіжних авторів. Однак

комплексного дослідження, яке охоплювало б проблему інституційного їх співвідношення, як соціальних феноменів і стійких інститутів відповідно, а також ряд аспектів в процесі їх поступового історичного розвитку в юридичній науці досі не спостерігалось.

Проблема співвідношення суспільства, держави і права протягом всього розвитку юридичної науки досліджувалася через призму суміжних наукових проблем у працях таких видатних науковців, як: С. Алексєєв, В. Андріїв, Є. Білозьоров, В. Власенко, О. Головащенко, О. Горова, С. Гусарєв, А. Завальний, Н. Заяць, Д. Камолих, С. Кириченко, Т. Ковальчук, І. Козюбра, А. Колодій, Ю. Кривицький, О. Лебедева, О. Руденко, М. Самбор, В. Сіренко, О. Скакун, О. Стрельцова, В. Тимошенко, О. Тихомиров, Л. Томаш, Р. Шай, Г. Шершеневич, Л. Явич та інші.

Метою магістерської роботи є дослідження співвідношення суспільства, права та держави в сучасній Україні, характеру їх взаємовідносин і особливостей взаємодії.

Відповідно до зазначеної мети в магістерській роботі були поставлені й вирішувались такі завдання:

- висвітлити порядок формування та розвитку громадянського суспільства в Україні;
- здійснити узагальнення теоретичних концепцій щодо розуміння суспільства;
- виокремити основні аспекти праворозуміння;
- здійснити теоретико-правовий аналіз концептуальних підходів до визначення сутності держави;
- визначити особливості та тенденції розвитку права і держави;
- проаналізувати сучасний стан і практичні аспекти взаємодії суспільства і держави.

Об'єктом дослідження у даній роботі є суспільні відносини, які виникають у процесі взаємодії суспільства, права і держави.

Предметом дослідження в магістерській роботі є суспільство, право і держава, а також особливості їх співвідношення.

Методологічною основою дослідження є філософські, загальнонаукові та спеціально-юридичні методи пізнання, використання яких здійснювалося з урахуванням герменевтичного та системного підходів до пізнання об'єктивної дійсності, які дозволяють дослідити ті чи інші явища в єдності їх змісту та форми. У ході дослідження було використано такі методи наукового пізнання, як: історико-правовий, формально-юридичний, системно-структурний, структурно-функціональний, порівняльно-правовий, формально-логічний, прогностичний, а також методи аналізу і синтезу, узагальнення, моделювання, абстрагування.

Інформаційну основу дослідження складають монографії, дисертації, автореферати дисертацій, наукові статті, тези наукових конференцій, навчальні посібники, інші наукові праці вітчизняних та зарубіжних вчених.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що магістерська робота є комплексним дослідженням співвідношення та взаємодії суспільства, права і держави в сучасній Україні, що має важливе значення для зміцнення державності та процесу становлення громадянського суспільства в Україні. Суспільство, право і держава є взаємозалежними системами, оскільки держава виступає керуючою силою щодо громадянського суспільства як керованого «організму», така соціальна саморегулююча система як суспільство характеризує державу і є джерелом її розвитку, а право є результатом їх взаємодії та суспільних відносин.

У результаті проведеного дослідження сформульовано низку положень та висновки. Зокрема, вперше:

- зроблено спробу сформулювати деякі загальні закономірності формування та розвитку громадянського суспільства в Україні, окреслено перспективні напрями подальшого дослідження його правової природи;

- здійснено комплексний теоретико-правовий аналіз концептуальних підходів до розуміння сутності держави, її цінних властивостей як соціального явища;

- розкрито зміст теоретичних концепцій розуміння суспільства, які мають місце у вітчизняній правовій науці, через призму взаємодії суспільства, права і держави;

удосконалено:

- підхід щодо встановлення сутності права як соціального явища і регулятора суспільних відносин, спрямованого на розвиток і забезпечення рівного захисту інтересів громадянського суспільства в Україні;

- характеристику особливостей і сучасних проблем співвідношення права і держави, систематизовано основні напрями наукових досліджень з даної проблематики;

дістало подальший розвиток:

- узагальнення розуміння права та характеристика сучасного стану проблеми праворозуміння в Україні;

- обґрунтування практичних аспектів взаємодії суспільства і держави та пріоритетні напрями їх реалізації.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, дана робота може виступати в якості основи для проведення подальшого дослідження співвідношення суспільства, права і держави в Україні. Висновки і рекомендації дослідження можуть бути використані при розробці навчальних посібників, у наукових дослідженнях, при підготовці матеріалів наукового характеру та при розробці практичних рекомендацій щодо вдосконалення взаємовідносин суспільства, права і держави. Магістерське дослідження

містить практичні рекомендації та матеріали по характеристиці особливостей та сучасних проблем співвідношення політико-правових інститутів, що є корисним для визначення перспективних напрямів їх подальшого розвитку. У роботі зроблено обґрунтовані висновки щодо проблем співвідношення суспільства, права і держави, які можуть бути використані в освітньому процесі під час викладання таких навчальних дисциплін як «Теорія держави і права», «Конституційне право України», «Історія держави і права України», «Філософія права», а також у процесі підготовки навчальних програм і планів, написанні підручників, навчальних посібників, курсів лекцій, проведенні семінарських занять із зазначених курсів.

Апробація результатів дослідження. Окремі положення магістерської роботи були оприлюднені на ІХ Всеукраїнській науково-практичній конференції «Традиції та інновації розвитку приватного права в Україні: освітній вимір» (м. Полтава, 5 червня 2020 р., ПУЕТ) шляхом публікації тез доповіді на тему: «Основні аспекти сучасного розуміння права».

Структура та обсяг магістерської роботи. Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів (розподілених на шість підрозділів), висновків, переліку інформаційних джерел. Загальний обсяг магістерської роботи становить 95 сторінок комп'ютерного тексту. Перелік інформаційних джерел містить 117 найменувань.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ СУСПІЛЬСТВА

1.1. Формування та розвиток громадянського суспільства

Проблему розвитку громадянського суспільства небезпідставно відносять до фундаментальних наукових проблем, що існує вже декілька століть. Дана проблема з'являється з появою держави і поділом суспільства як саморозвиненої системи на різні сфери життєдіяльності. У центрі уваги всього людства завжди було питання взаємодії держави, як владної сили, та суспільства, що постійно призводило до конфліктів, політичних переворотів та революцій. Така проблема знаходиться в основі глобальних суспільних трансформацій, які відбуваються в багатьох країнах світу і визначатимуть перспективи світового цивілізаційного розвитку [2].

Багато наукових праць присвячені дослідженню змісту правової категорії «громадянське суспільство», ефективного його функціонування та співвідношення із державою. З плином часу поняття громадянського суспільства зазнавало змін у своєму тлумаченні та застосуванні в теоретико-правових дослідженнях, що можна пояснити історичними і політичними факторами, соціокультурними процесами, національними особливостями. Історію формування громадянського суспільства сприймали як ідеальну модель суспільного ладу, у якому домінують свобода, законність, справедливість і добробут [33, с. 91].

Становлення громадянського суспільства є обов'язковою умовою розбудови будь-якої демократичної держави, яка ґрунтується на конституційному визнанні народу джерелом влади. Кожен новий етап розвитку

громадянського суспільства є особливим періодом в історії держави, права і всіх людей світу в цілому.

Хоча більшість науковців ототожнюють поняття «суспільство» і «держава», що є цілком виправданим, проте є обґрунтовані підстави і для того, щоб вважати суспільство відмінним від держави. Суспільство існувало завжди, протягом усієї історії людства, але громадянським воно визнавалося у результаті відокремлення держави від соціальних структур і роздержавлення усіх сфер суспільного життя. Саме у процесі становлення і розвитку громадянського суспільства поступово формувалася сучасна держава, соціальне середовище і нинішнє право [2].

Проблематика громадянського суспільства є досить актуальною і активно розглядається науковою спільнотою, зокрема юристами, філософами, соціологами, політологами, економістами, психологами. Дослідженням проблематики формування і розвитку громадянського суспільства, його історичної ретроспективи займалися В. Бакуменко, С. Бобровник, М. Бойчук, І. Воронов, А. Заєць, А. Кваша, А. Колодій, І. Колосовська, В. Князєв, О. Лотюк, Н. Матузов, В. Мартиненко, О. Михайловська, Є. Назаренко, Н. Нижник, В. Сокурєнко, Ю. Сурмін. Стан розвитку громадянського суспільства в Україні досліджується у працях таких відомих учених, як: В. Барков, І. Кресіна, М. Кудряшов, М. Михальченко, М. Требін, І. Хижняк, В. Цвих, В. Череватюк, Д. Чумаков, В. Шаповал та інші.

Однак, незважаючи на значну кількість робіт із вказаної проблематики, окремі аспекти процесу формування та особливості розвитку громадянського суспільства в Україні не втрачають своєї актуальності та потребують подальших наукових розвідок у цьому напрямі.

Громадянське суспільство як історичний феномен зародилося ще за часів античності, коли воно цілком відповідало змісту поняття «держава», яке асоціювалося з примітивним поділом праці, класовою структурою суспільства,

фактичним одержавленням життя людей [50]. Суспільство у період античності характеризувалося такими ознаками як первісність і архаїчність. Основна ідея світогляду суспільства цього часу базувалася на піднесенні людини, яку вважали центром Всесвіту і активатором розвитку. Всі люди поділялися на повноправних громадян, неповноправних і безправних; віднесення громадянина до однієї з цих категорій відбувалося за його цивільним статусом (наприклад, раби, ремісники, торговці, військові тощо).

У період римської історії людства інститут громадянського суспільства почав набувати рис самостійності у політичній системі держави, а людина (громадянин) виконувала самостійну соціальну роль, яка, безумовно, впливала на державу, економіку, політику. Якщо в античний період становлення громадянського суспільства поняття «громадянин» викликало асоціацію з полісом, містом (місцем розташування), то відповідно до римського розуміння це поняття пов'язували з ідеями свободи, толерантності, незалежності інтересів.

У середньовічну епоху громадянське суспільство визначали як прояв цивілізованості та наслідок цивілізаційного процесу. Громадянське суспільство у цей час набувало рис політичного і економічного характеру, що було пов'язано з протиставленням деспотизму та утвердженням приватної власності, відповідно.

За часів феодалізму інститут громадянського суспільства зазнав активного розвитку, поступово почали виникати договірні відносини, якими передбачалося повне і ефективно здійснення своїх прав людиною як члену цього громадянського суспільства.

Так поступово відбувалася інституціоналізація громадянського суспільства, класи і клани перетворювалися на асоціації, товариства, соціальні рухи, громадські ініціативи тощо. Акцентується увага на індивідуальності інтересів і правах особистості, відмінності інтересів суспільства і держави,

розходженні приватного і публічного. Згодом сформувалося теорія про первинність походження суспільства відносно держави, яка покликана його захищати, підтримуючи ідею соціальної рівності.

Особливий досвід у побудові громадянського суспільства має Українська держава. Однією з перших головних основ становлення соціально-економічного ладу в Україні була сільська община. Особливістю суспільного розвитку у цей період було те, що інтереси колективу домінували над інтересами особи [15, с. 57]. Через що людина не могла усвідомлювати себе як повноправну особистість, як громадянина. Тож ідея розвитку громадянського суспільства являє собою історію перетворення самої колективності в громадянина відповідного суспільства.

Кожна держава, яка прагне до задоволення особистих потреб громадян, адаптації до загальнолюдського цивілізованого процесу повинна бути зацікавлена у формуванні та сприянні розвитку громадянського суспільства [2].

Для будь-якої країни надзвичайно важливим і вкрай необхідним є набуття нею усіх рис громадянського суспільства. Рівень задоволення інтересів і потреб людини є критерієм відповідності суспільства рівню світової цивілізації.

Основним вектором розвитку світового суспільства є рух до громадянського суспільства і правової держави, оскільки зазначене виступає своєрідним фундаментом правової, демократичної держави. Процес становлення і особливості розвитку громадянського суспільства органічно пов'язані з новими умовами життя держави (політичними, економічними, правовими, організаційними, культурними тощо) [2].

Історично постає питання громадянського суспільства як найбільш розумного і доцільного устрою людського буття. Фактично мова йде про новий етап розвитку цивілізації, сучасний виток суспільного процесу і прогресу, який мав би одержати офіційне визнання та вираження [15, с. 57].

Нові моделі громадянського суспільства своїм корінням сягають часів Античності і Середньовіччя. У філософсько-правових вченнях Платона і Цицерона поняття «громадянин» ототожнювали з правами і обов'язками. У політології існував інший підхід до розуміння поняття «громадянське суспільство», згідно з яким його пов'язували з категорією «право». Арістотель доводив те, що держава і громадянське суспільство є взаємозамінними поняттями. На думку Платона і Арістотеля, суспільне життя без держави, без встановленого нею порядку призведе до хаосу і безладу. Мислителі пов'язували функціонування права, як регулятора суспільних відносин, з утворенням держави [95, с. 366].

Формування та розвиток громадянського суспільства в Україні значно активізувався у 1991 році, що зумовлено проголошенням незалежності України та створенням її як самостійної держави з абсолютним верховенством її Основного Закону – Конституції. Слід зазначити, що досить складним і спірним процесом є становлення громадянського суспільства в Україні через те, що його аналіз вимагає проведення окремого історичного дослідження, у межах якого можливо виокремити конкретні періоди розвитку громадянського суспільства та особливості, характерні для кожного з них.

Еволюційний шлях розвитку громадянського суспільства і його формування характеризується певними загальними закономірностями, властивими усім державам світу, і спеціальними (власними), які є спільними для окремих держав [2]. Під час побудови громадянського суспільства кожна держава вносила у його розвиток щось особливе, що характерне саме для її розвитку.

Також привертають увагу дослідників питання взаємовідносин громадянського суспільства і державної влади у процесі утвердження правової держави, сучасних форм громадської активності та самоорганізації суспільства. Науковці досить часто досліджують певний історичний етап розвитку

громадянського суспільства як індикатор активізації громадськості, який відображає трансформацію відносин суспільства і держави [33, с. 91].

Поступовий розвиток суспільних відносин зумовив трансформацію поглядів науковців на громадянське суспільство.

Так, відомий український науковець А. Колодій під громадянським суспільством пропонує розуміти автономну (щодо держави) сферу спілкування та взаємодії індивідів, засновану на засадах соціальної рівності. Головними інститутами громадянського суспільства учений називає добровільні громадські організації та рухи, політичні партії; незалежні засоби масової інформації, які демонструють громадську думку; громадську думку як соціальний інститут; вибори і референдуми, які є засобом волевиявлення народу [35].

Поняття «громадянське суспільство» розрізняють у широкому та вузькому сенсі. У широкому розумінні громадянським суспільством називають всі суспільні організації та взаємовідносини між ними, які не зазнають втручання держави. У більш вузькому розуміння, деякі дослідники визначають категорію «громадянське суспільство» як суспільство, яке перебуває на певному етапі свого розвитку і виступає соціально-економічною основою для утвердження демократичних засад розвитку у ньому та побудови правової держави [102, с. 91].

Тобто у загальному плані громадянське суспільство є сукупністю соціальних утворень, які об'єднані певними інтересами, реалізація яких здійснюється поза діяльністю держави. Безумовно, слід відзначити, що під громадянським суспільством розуміється сфера діяльності людей, яка є вільною від безпосереднього впливу з боку держави, її посадових осіб, але при цьому вона залишається організованою, злагодженою та упорядкованою. За таких умов люди можуть вільно взаємодіяти з державою, владою, самостійно

здійснювати свої права, захищати власні інтереси, об'єднуватися у відповідні групи та організації.

Громадянське суспільство, у якому всі громадяни є рівними у своїх правах, які взаємодіють і співпрацюють з державною владою заради досягнення спільної вигоди, вирішення конкретних проблем, які заважають налагодити нормальні, конструктивні владно-громадські відносини, є основою для створення демократичної держави.

Сучасні науковці передумовами формування громадянського суспільства визначають розвиток ринкової економіки, різноманіття форм власності, трансформацію громадської думки, політичний плюралізм тощо [16].

В якості основних рис розвиненого громадянського суспільства можна виокремити [102, с. 91]:

- вільну реалізацію прав і свобод громадян, які закріплені Конституцією держави;
- чітке розмежування повноважень держави і суспільства;
- функціонування незалежних від держави громадських інститутів;
- політичну систему, яка характеризується ефективним функціонуванням механізмів взаємодії з громадянським суспільством;
- відкритий доступ до публічної інформації, законодавче закріплення механізму реалізації права доступу до інформації;
- врахування громадської думки при прийнятті управлінських рішень;
- вільний обмін інформацією між громадянами;
- солідарність і плюралізм ідей та цінностей у державі.

Наразі дискусійним залишається таке питання: що виникло першим – суспільство чи держава? З однієї сторони, формування громадянського суспільства можливе тільки за умови існування правової держави як основи для цього, що свідчить про первинність походження держави. З іншої сторони,

тільки громадянське суспільство може слугувати підґрунтям для формування правової держави та індикатором соціально-політичної стабільності [74, с. 50].

Будь-яка держава зацікавлена у тому, щоб громадянське суспільство було зрілим, а діяльність його інститутів була активною, що позитивно впливає на процес демократизації, становлення правової держави, соціальний захист громадян. Звісно, держава покликана, насамперед, захищати себе, свою безпеку і власність, але вона може діяти виключно у межах, встановлених законодавством, вихід за які може привести до протидії зі сторони спільноти [74, с. 50].

Послідовність розгортання подій, пов'язаних з розвитком громадянського суспільства, свідчить про домінування державних інституцій над суспільними організаціями, але ідеальною моделлю устрою є та, у якій ніхто не панує, де громадянське суспільство і держава співпрацюють з метою соціальних цілей і суспільного прогресу.

За функціональним призначенням держава задовольняє потреби населення, керує системою господарства, регулює відносини між соціальними групами, і головне – виступає гарантом демократичного управління і забезпечення нормальних умов для функціонування громадських інститутів, захисту прав громадян [90].

Слід зазначити, що у Російській імперії перша спроба розглянути структуру та зміст взаємин суспільства і держави була здійснена за часів правління Катерини II, яка у 1785 році видала «Жаловану грамоту дворянству», у якій було визнано громадянський стан однієї верстви населення – дворянства і закріплено перелік його привілеїв. До того часу, згідно указу Івана IV, дворяни так само, як і кріпаки, вважалися власністю царя. Формування нових відносин в Росії почалося услід за розвитком демократичних процесів з часів Французької революції (1789 р.), яка фактично започаткувала заснування суспільного діалогу «громада-влада» [74, с. 51].

На початку ХХ ст. посилювався національно-визвольний рух у Російській імперії, зокрема на українських землях. Українці вимагали: скасувати всі привілеї і встановити рівноправність всіх народів імперії; оголосити вільний розвиток української мови і культури; забезпечити безперешкодне навчання українською мовою в школах, право вільного застосування її в судових інстанціях; створити культурно-освітні гуртки і товариства, видання літератури, газет і журналів українською мовою.

Згодом на сході виникла Українська загальна організація, до якої увійшло близько 20 громад, серед яких була значна кількість представників студентських гуртків і українських молодих діячів. У 1900 році за ініціативою групи харківських активістів культурно-студентського руху була заснована Революційна українська партія (РУП). У 1910 році була заборонена діяльність багатьох українських організацій і політичних партій, які діяли в Україні в період революції 1905–1907 рр. Все це мало негативний вплив на розвиток інститутів громадянського суспільства на території українських земель [74, с. 53].

Значною віхою у розвитку громадянського суспільства в Україні вважається правозахисний рух, який відродився на початку 1960-х років. Вже 9 листопада 1976 року була створена Українська громадська група сприяння виконанню гельсінкських угод, основним пріоритетом якої було утвердження свободи слова та інформації [74, с. 53].

Передбачалося, що з проголошенням незалежності ситуація зміниться і взаємовідносини інститутів громадянського суспільства та влади перейдуть на якісно новий рівень, який базуватиметься на партнерстві та співробітництві [53]. Партнерська взаємодія громади, її інститутів і влади в незалежній Україні має будуватися на таких основних принципах [36, с. 165]:

– ініціативності осіб (соціальних груп) щодо створення громадянських організацій;

- свободи вираження громадської думки;
- рівності інститутів громадянського суспільства та юридичних осіб перед законом;
- судового оскарження дії чи бездіяльності органу державної влади, що спричиняє настання негативних наслідків для суспільства.

Слід звернути увагу на те, що громадянське суспільство і держава є сторонами одного цілого – цивілізованого суспільного буття; без держави немає громадянського суспільства, а без суспільства не може бути створена повноцінна правова держава. Такий взаємозв'язок двох феноменів – суспільства і держави характеризується складністю і багатогранністю їх відносин.

Стан демократії у сучасному суспільстві значною мірою визначається існуванням системи незалежних від держави, самоврядних об'єднань, суверенних індивідів і вільно встановлених зв'язків між ними. Громадянське суспільство, сформоване на засадах плюралізму, лояльності та лібералізму, здатне протистояти антидемократичним тенденціям у владі, анархізму окремих індивідів [74, с. 54].

Як правило, найпотужнішими з громадських організацій загальнодержавного рівня визначають міжнародні неполітичні організації, які розвивають молодь, об'єднують студентів різних університетів світу, у яких виникає інтерес до лідерства, менеджменту, питань світового розвитку тощо.

За допомогою багатьох міжнародних можливостей неполітичні (громадські) організації надають учасникам проектів професійний персональний досвід та фінансову підтримку, тим самим сприяють вирішенню суспільних і економічних проблем на регіональному рівні. У першу чергу, молоді люди повинні обрати відповідний і цікавий для них напрям, у якому прагнуть робити позитивні зміни (наприклад, підприємництво, соціальна відповідальність бізнесу, фінанси, освіта, екологія, проблема ВІЛ/СНІД).

Налагодження ефективної взаємодії громадських організацій з владою у сучасній Україні потребує вжиття певних сприятливих заходів, зокрема окреслення напрямів розвитку соціального партнерства, підтримка владою ініціатив громадського сектору, усвідомлення владними структурами важливості взаємодії з громадськими формуваннями тощо [74, с. 56].

Серед широко різноманіття соціальних програм місцевих органів виконавчої влади провідне місце посідають безкоштовні комп'ютерні курси та організація лікувально-оздоровчого відпочинку для малозабезпечених сімей і дітей-сиріт.

Основним і визначальним кроком до зміцнення громадянського суспільства в Україні можна вважати затвердження Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016 – 2020 роки (затверджена Указом Президента України від 26 лютого 2016 року № 68/2016) [69]. Вона розроблена з метою реалізації конституційних прав та свобод людини і громадянина, громадських організацій і формувань, приведення у відповідність до європейських стандартів національного законодавства щодо діяльності інститутів громадянського суспільства, а саме в частині спрощення процедур їх реєстрації, забезпечення їх функціонування, сприяння розвитку місцевої демократії.

Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016 – 2020 роки повністю адаптована до таких фундаментальних міжнародних актів, як: Загальна декларація прав людини, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права тощо.

Головною метою держави є створення необхідних умов для розвитку громадянського суспільства і піднесення рівня суспільної свідомості. Доцільним буде створення на державному рівні такої структури, яка б

поступово і впевнено сприяла розбудові громадянського суспільства в Україні. Перехід до правової держави й громадянського суспільства є особливо важливим кроком для зростання світового співтовариства, оскільки останнє виступає в ролі основоположника або «засновника» правової демократичної держави.

Розбудова громадянського суспільства нерозривно пов'язана з новими політичними та економічними умовами життя держави, що виявляється одним із головних питань за час усього пострадянського періоду історичного розвитку України; це є неминучою умовою успішного втілення в життя проведених реформ. Стає можливим констатувати, що у сучасному світі конституційно-правове регулювання у країнах з демократичним державним устроєм цілеспрямоване на забезпечення розвитку громадянського суспільства.

Конституція України 1996 року не містить визначення «громадянське суспільство», але під час підготовки проекту Конституції України, у редакції від 1 липня 1992 року, третій розділ мав назву: «Громадянське суспільство і держава». Проте Україна діяла відповідно до мети організації правової демократичної держави, де громадянське суспільство відіграє особливу роль [38, с. 4].

Одним із важливих питань в розбудові громадянського суспільства в Україні, яке вимагає особливої уваги та своєчасного вирішення, є теоретичне обґрунтування та законодавче закріплення союзу громадянського суспільства з державою. Їх співпраця передбачає застосування різноманітних способів і методів організації, узгодження та гармонізації інтересів індивідів.

Під час перегляду питання розбудови і становлення в Україні громадянського суспільства в аспекті гарантування конституційних прав людини і громадянина, актуальним напрямом діяльності держави є гарантоване втілення прав і свобод особи. Якщо проводити аналіз цього конституційного права в сучасній Україні, є безліч підстав стверджувати, що права і свободи

особи, не дивлячись на їх встановлення та чітке закріплення в Конституції України, на даний час не стали дійсно вищою соціальною цінністю для держави. У першу чергу, це зумовлено історією розвитку держави, у якій протягом тривалого часу діяв тоталітарний політичний режим, а, по-друге, нагальними політичними і соціальними питаннями, які потребують невідкладного вирішення.

Встановлені Конституцією України права і свободи доки складно втілити в життя, тому що суспільство і держава не мають змоги матеріалізувати правові засоби їх ефективного визначення, легалізації, втілення, гарантування, охорони та захисту.

Потрібно зауважити, що закономірності формування даної проблеми полягають не стільки в історичних традиціях українського суспільства, скільки у нестабільній ситуації перехідного періоду, низькому рівні правосвідомості громадян, який проявляється у її деформації – правовому нігілізмі та інфантилізмі. Наразі державні бюрократичні структури не зацікавлені у забезпеченні прав людини, їх більше цікавлять власні інтереси.

В Україні питання інституціоналізації громадянського суспільства за часом співпадає процесом розбудови держави. Але, на жаль, соціокультурним фоном для таких процесів є залишки радянського світогляду. Оскільки держава виступає центром трансформації суспільних об'єднань у громадянське суспільство, то відповідним інструментом його організації може бути тільки демократична держава [38, с. 5].

Наразі надзвичайно важливим є створення результативного союзу всіх самоврядних частин організації суспільства: і держави, і місцевого самоврядування, і громадянського суспільства.

Конституційна характеристика України є ідеальною моделлю держави, має перспективний характер. У цьому контекст важливо оцінювати й

український варіант сучасного місцевого самоврядування, який повинен виступати в якості вагомого інституту громадянського суспільства.

На сучасному етапі можна стверджувати лише про перші результати організаційної роботи у сфері нормативно-правового встановлення місцевого самоврядування, що спрямоване на залучення великих верств населення до управління державою на різних рівнях функціонування соціуму.

Маємо великі сподівання, що в майбутньому будуть вирішені питання, які стосуються: розмежування власності, розподілу повноважень між органами місцевого самоврядування, встановлення податкових джерел утворення місцевих бюджетів, побудови важливих засобів міжбюджетних відносин між суб'єктами місцевого самоврядування тощо. Під час цього процесу важливо не допустити «профанації» муніципальної реформи, через те, що такі випадки відбулися в нашому житті з багатьма прогресивними починаннями.

Аргументованою є підозра більшості вчених, що місцеве самоврядування не припинить бути продовженням ієрархічного політичного устрою, тобто «вертикалі» державної влади. Місцеве самоврядування є вагомою функціональною частиною громадянського суспільства.

Злагоджений союз громадянського суспільства і держави важливий для поступового і впевненого зміцнення гуманістичних ідеалів, відродження у громадян та їхніх об'єднань віри в справедливість правового і державного ладу [48, с. 96].

У 2013 році громадянське суспільство в Україні вийшло на новий якісний рівень мобілізації активних громадян для вирішення стратегічних проблем, створило унікальні інституційні осередки, які продемонстрували його здатність формулювати власний порядок денний та змушувати рахуватися з ним різні політичні сили. Вихід людей на Євромайдан свідчить про те, що енергія самоорганізації українських громадян має великий потенціал до консолідації навколо суспільно значущих проблем [76, с.8].

Стан розвитку громадянського суспільства в Україні відслідковується багатьма міжнародними організаціями, які щорічно готують відповідні експертні звіти. Так, у 2020 році Агентство США з міжнародного розвитку (USAID) в межах дослідження показників Індексу сталості неурядових організацій (CSOSI) опублікувало звіт щодо стану розвитку громадянського суспільства в Україні за 2019 рік, який доцільно розглядати в якості демонстрації передумов для оцінки його стану у вказаному році. Цей рейтинг базується на шкалі від 1 до 7, де 1 є найвищим показником його розвитку тоді, а 7 відповідає низькому рівню. У порівнянні з 2018 роком показник Індексу сталості організацій громадянського суспільства в Україні трохи підвищився, хоча і на невеликий показник – усього на 0,1 [116].

Отже, для неупередженого і вдалого просування України шляхом розбудови й результативного функціонування громадянського суспільства є потребу у здійсненні наукового дослідження його загальних основ і суспільного призначення як цілісного соціально-філософського та політико-правового феномену, а також усіх його інститутів, враховуючи соціальні та історичні фактори, генезу громадянського суспільства в різних країнах.

Керуючись тим, що в наявних колах українського суспільства (політична еліта, інтелігенція, мале та середнє підприємництво тощо) поетапно створюється розуміння того, що розбудова інститутів громадянського суспільства має важливе значення не тільки для позитивних наслідків політичної модернізації в Україні, а й для вирішальних перетворень в економічній сфері, а найважливіше – для будови умов функціонування соціальної, а потім і правової демократичної держави. При цьому загальним тут є утворення в суспільній свідомості розуміння того, що переважна більшість функцій громадянського суспільства реалізується через інтеграцію соціуму, побудову середовища, в якому утворюється суспільно активний індивід.

В Україні є підґрунтя для розбудови громадянського суспільства, оскільки держава має за свою мету вирішення задачі трансформації економіки на підставі визнання приватної власності і підприємницької діяльності, застосування в суспільно-політичному ладі частин демократії, зміцнення правового статусу людини і громадянина.

У той же час Конституція України чітко визначила форми власності (включаючи приватну), багатопартійність, політичний плюралізм, широкі економічні, політичні й особисті права та свободи людини і громадянина; законодавчо встановила перспективу утворення громадянського суспільства на основах приватної ініціативи, підприємництва і ринкових відносин. Саме ці елементи виступають важливими умовами розбудови громадянського суспільства [117].

Підсумовуючи, слід зазначити, що розбудова громадянського суспільства є визначальною умовою для просування України шляхом здійснення економічних, політичних і правових реформ, які ґрунтуються на ідеях демократизації громадського життя, економічної лібералізації, захисту прав і свобод людини та громадянина, розбудови правової демократичної держави.

Таким чином, громадянське суспільство є формою людської спільноти, яка знаходиться на певній стадії розвитку, активатором якого виступають потреби окремих людей. Це комплекс добровільно створених, первинних об'єднань фізичних осіб (сім'ї, кооперативи та інші об'єднання); сукупність недержавних відносин в суспільстві. Узагальнюючи розглянуті вище характеристики громадянського суспільства та беручи до уваги фактори, які перешкоджають його формуванню, слід відзначити, що в сучасній Україні поступово створюються певні умови для його розбудови. Необхідною передумовою цього процесу є потужна державна влада, яка ґрунтується на

засадах демократизму та верховенства права, що є надійним базисом для становлення правової держави.

Необхідною умовою для успішного функціонування громадянського суспільства є наявність розвиненої та різноманітної соціальної структури, яка відображає різноманітність інтересів представників різних соціальних груп і прошарків. Також важливими передумовами надійного розвитку громадянського суспільства виступають: високий рівень інтелектуального і психологічного розвитку особистості, внутрішня свобода і громадська активна позиція. Подальший розвиток громадянського суспільства в Україні залежить від розумного і послідовного роздержавлення власності, часткового скорочення і повної ліквідації бюрократії, формування багатопартійності, створення системи «дієвих» стимулів для розвитку виробництва, розробки оптимальних соціальних програм та інше. Слід зауважити, що найбільш ефективним важелем у цьому контексті є якісне та надійне правове регулювання основних відносин всередині громадянського суспільства, яке повинно забезпечити: встановлення бар'єру проти надмірного втручання держави у справи громадянського суспільства і у приватне життя громадян; визначення обов'язків держави перед громадянським суспільством; реалізацію конституційних положень про верховенство права.

1.2. Теоретичні концепції розуміння суспільства

Соціальна взаємодія є невід'ємною складовою життя кожного з нас, тому що людина існує в соціумі, який не може існувати без людей. Отже, суспільство – це не просто сукупність людей.

Термін «суспільство» є багатограним поняттям і у науковій літературі містяться різні його тлумачення. Багатозначність і багатовимірність поняття «суспільство» породжує актуальні складності його дослідження.

Доволі часто цим терміном позначають певну сукупність людей, об'єднаних спільними інтересами, схожим способом життя і аналогічною діяльністю в різних сферах життя, та які встановлюють межі своєї поведінки у відповідних соціальних нормах, у тому числі юридичних. Суспільство є цілісною системою, члени якої перебувають у постійному безпосередньому взаємозв'язку, що може бути зумовлено родинними, груповими, класовими, національними відносинами [86, с. 10].

У тлумачному словнику сучасної української мови суспільство визначено як «сукупність людей, об'єднаних певними відносинами, обумовленими історично змінним способом виробництва матеріальних і духовних благ», або «усі жителі певного краю, міста», або «певний економічний лад, а також відповідальна надбудова» [11, с. 262].

Сутність терміну «суспільство» необхідно розглядати через призму форми життєдіяльності людей, сукупність взаємовідносин між ними, які складаються у процесі їх спільної діяльності [113, с. 728].

Відомі соціологи світу суспільство ототожнювали з державою і вважали, що суспільство є об'єднанням людей, яке розташоване не певній території, має спільну законодавчу основу і національну належність до певної держави.

Так, Е. Дюркгейм вважав, що суспільство – це надіндивідуальна духовна сутність, підґрунтям якої є колективне осмислення соціальної дійсності. На думку відомого німецького соціолога М. Вебера, суспільство є продуктом людської активності. Т. Парсонс визначав суспільство як систему соціальних стосунків, заснованих на правилах, керівних засадах і цінностях. Видатний філософ-матеріаліст К. Маркс зазначав, що під суспільством слід розуміти систему соціальних відносин, які формувалися протягом історичного розвитку

під час здійснення людьми спільної економічної діяльності. В. Парето розглядав суспільство як систему, що перебуває у стані відносної рівноваги. За Ф. Тьоннісом, суспільство – це тип організації соціального життя з механічним зв'язком частин, які можуть вступати у відносини щодо протиборства, раціонального обміну, розрахунку, усвідомлення цінностей та інше [20].

Сучасними соціологами суспільство розуміється як система взаємозв'язків і взаємодії людей, соціальних груп (об'єднань), які здійснюють спільну діяльність і перебувають у взаємозалежності між собою [20].

Загалом поняття «суспільство» розглядають у широкому та вузькому розумінні, а саме: як спільність людей, як соціальну систему, як підсистему об'єктивної реальності, як сукупність суспільних взаємин, як один із етапів людської історії, як самостійний суб'єкт історії та інше [98, с. 295].

Існує багато точок зору щодо визначення передумов формування і причин виникнення суспільства, але їх можна об'єднати у декілька теоретичних концепцій (моделей) [98, с. 297].

Однією із перших моделей розуміння суспільства та джерел його розвитку є релігійно-міфологічна, яка зародилася в період існування рабовласницької держави. У цей час суспільство розглядали у контексті системи світового порядку, а Бога вважали першоджерелом всієї дійсності та всього живого [18]. В античній філософії суспільство визначають як складову космічного (Божого) буття, а не як самостійний і цілісний «організм», який розвивається і функціонує за своїми власними законами.

Протягом тривалої історії еволюційного розвитку теоретичне знання про суспільство, яке не виключало емпіричних спостережень і узагальнень, практично ототожнювалося з державою, її законами, а моральний аспект був переважним об'єктом етики. Однак зі змісту соціально-філософських думок Платона вбачається, що необхідність існування держави пов'язана не тільки з власне політичними потребами людей, але і з їх «неполітичними» потребами

(їжа, житло, одяг та інше). Необхідно зазначити, що у платонівських діалогах «держава» (вона ж суспільство) означає «спільне поселення» людей, які взаємодопомогають одні одній у процесі задоволення вищезгаданих потреб [25, с. 287].

Окрім того, для формування суспільства важливими є суто політичні функції держави (суспільства), зокрема захист населення (і території) від зовнішніх ворогів, забезпечення порядку всередині держави. Звідси і є ототожнення суспільства і держави, характерне для античної соціально-філософської думки.

Узгодженими, за вченням Платона, є соціальні та природні потреби людей, які належать їм від народження. Так як у душі людини присутні три складові: чуттєва, вольова і розумна, так і у суспільстві наявні три основні страти – це виробники, воїни і правителі. Для кожної зі страт властиві свої риси: для виробників характерна поміркованість у задоволенні чуттєвих бажань, для воїнів – мужність у послідовній реалізації вольових прагнень (передусім, на користь батьківщини), для правителів – мудрість як застосування розуму на користь усієї спільноти [107, с. 69].

Визначається, що людина потрапляє до певної верстви внаслідок власних природжених нахилів, тому соціальна структура є похідною від потреб самої людини. Серйозна критика Платоном держави (суспільства) його епохи, уявлення про ідеальну державу, яка б відповідала вимогам ідеальної суспільної структури і потребам людини, дозволяє стверджувати про концептуальний підхід, який цілком відповідає ідеї громадянського суспільства. Така платонівська ідея отримала подальший розвиток у поглядах Арістотеля, який розглядав організоване суспільство під кутом зору влади (політичного панування) як макро- і мікроструктуру. Основним типом суспільного зв'язку в арістотелівських працях є панування, яке характеризує публічне і навіть

приватно-сімейне життя в давньогрецькому полісі (наприклад, відносини чоловіка і дружини, батьків і дітей) [25, с. 289].

Від сім'ї як первинного осередку Арістотель сходить до більш розвинутих його форм – селища, де діє принцип сусідства, і полісу, де політична природа спілкування постає у своїй повноті та істинності, демонструючи його початкову мету [25, с. 290]. З цього виходить, що поліс, який представляє останню за часом фазу розвитку суспільства, має у Арістотеля логічний, онтологічний пріоритет; від до нього йде еволюційний процес.

«Весь цей світ слід розглядати вже як єдину суспільну громаду богів і людей», згідно Цицерону, який намагався модернізувати платонівсько-арістотелівське розуміння суспільства [25, с. 291].

Слід погодитись з тим, що одним із небагатьох нововведень, внесених Цицероном в теоретичне розуміння суспільства, було його визначення держави як «надбання народу», причому останнє визначається як «об'єднання багатьох людей, пов'язаних між собою згодою в питаннях права і спільністю інтересів» [93].

Звісно, при наявності розбіжностей у поглядах представників філософських шкіл на суспільство, антична філософія мала космологічний характер, тому що тим цілим, у яке включалося все суще, у тому числі й суспільство, була природа (космос). Середньовічне мислення було геоцентричним, тобто реальністю, яка визначає усе суще, у тому числі і в громадському житті, є Бог.

У найбільш розвинутому вигляді дана модель набула розвитку у вченні А. Августина, а пізніше Ф. Аквінського. А. Августин вважав, що вся історія характеризується Божою волею, поділ на стани встановлений також Богом.

Необхідно зазначити, що Т. Гоббс поряд з поняттям «природне право» ввів поняття «природний стан», яке змінило сутність першого, оскільки головне

полягало тут в його протилежності «суспільному». Видатний англійський мислитель вважав, що у природному стані людина залишається у абсолютній владі законів природи, що є більш небезпечним для неї, ніж її підпорядкованість державі.

Інтерпретація феномену «суспільство» була зовсім іншою. «Природна» первісність людського співіснування вже не розглядається як близькість до «природи», до Бога. Зароджувалась ідея об'єднання людей в суспільство, що вважалося потужною силою для модернізації держави [25, с. 290].

Найдавніший стан людства розглядався як щось антисоціальне і дуже небезпечне для життя людей. А закон самозбереження людського роду опинився став таким, що, навпаки, роз'єднує людей. За вченням Т. Гоббса, у рамках держави можливе існування виключно громадянського суспільства як спільноти людей, які довірили верховній владі встановлення миру між ними і тим самим відчули власну свободу. Суспільство у Т. Гоббса є результатом соціально-правового акта відмови від «природного права», який формує моральну і колективну єдність спільноти. Отже, суспільство виявляється «штучним механізмом», яке забезпечує твердження «природного закону» [25, с. 290].

У Новий час розповсюджувалася натуралістична концепція громадського життя (класичне розуміння сутності громадянського суспільства), представниками якої вважаються філософи І. Ньютон, Р. Декарт, Ш. Монтеск'є, Д. Локк та інші [98, с. 298].

Слід відзначити, що Ш. Монтеск'є справедливо визначав громадянське суспільство як результат історичного розвитку людства. Він наголошував на тому, що для нейтралізації існуючої ворожнечі між людьми необхідно створити державу, у якій діятимуть відповідні громадські та державні закони [16]. На думку Ш. Монтеск'є, громадянські закони визначають недержавні відносини

(наприклад, відносини власності, добровільних об'єднань громадян), а державні – політичні права і свободи громадян [101, с. 70].

Соціальні явища і натуралізм визначають винятково як дію природних сил: фізичних, географічних, біологічних та інших. Відповідно до цього розуміння, тип суспільства і характер його розвитку окреслюються кліматичними умовами, географічним середовищем, біологічними, расовими, генетичними особливостями людей. Основний недолік теорії натуралізму полягає в ігноруванні оригінальності та індивідуальності людини, що принижує значення громадської активності [18].

Ідеалістична концепція, на відміну від натуралістичної, ізолює людину від природи, перетворює духовну сферу громадського життя на самодостатню першооснову [98, с. 280].

Основою об'єктивно-ідеалістичної концепції розуміння суспільства є погляди Гегеля. Він стверджував, що історія складається з дій окремих людей, які діють у своїх власних інтересах, переслідуючи егоїстичну мету. Результатом дій людей, які дбають про свій інтерес, є виникнення щось нового, принципово відмінного від задуманого. У цьому контексті Гегель робить акцент на «хитрості історичного розуму» [18]. В ідеалізмі функцію творчого шляху виконує світовий розум і нічим не обмежена людська активність.

К. Маркс у своїх працях визначав громадянське суспільство середовищем, у якому відбуваються революційні зміни, що поступово призводять до знищення держави. На його думку, держава нездатна змінюватися, оскільки виражає інтереси виключно панівного класу, тоді як у громадянському суспільстві представлені інтереси усіх. Як зазначав К. Маркс, громадянське суспільство є інституцією, яка належить суспільствам, у яких мають місце соціальні конфлікти, у тому числі, які стосуються приватної власності. На його погляд, у комуністичному суспільстві не буде потреби

застосовувати примус одними членами суспільства відносно інших, а значить і не буде держави [99, с. 71].

Водночас, не буде громадянського суспільства, оскільки воно базується на приватній власності. Такий висновок було зроблено з огляду на те, що громадянське суспільство є поняттям «парним» з поняттям держави (правової держави) і якщо з цієї «пари» зникає одне, то перестає існувати і інше, що є точкою зародження нового конфлікту. Для К. Маркса такою єдністю був комунізм, для Г. Гегеля – абсолютний дух [99, с. 72].

Вподальшому розуміння суспільства в ХХ ст. характеризувалося і протиборством двох його тлумачень в рамках соціологічного реалізму: (марксистського і позитивістського), і загострення боротьби між соціологічним реалізмом і соціологічним номіналізмом. Т. Парсонс спробував поєднати пансоціологізм Е. Дюркгейма з підходом М. Вебера, заснованим на затвердженні пріоритету соціальної дії.

Необхідно зазначити, що зацікавленість громадянським суспільством у державах комуністичної влади у 1970-х роках, на думку А. Карася, призвела до розриву марксизму з побідними ідеологіями. Кризові ситуації, які відбувалися під гаслом «вся влада – радам», призводять до поширення політичної пропаганди і слугують підґрунтям для встановлення диктатури. Як зауважує А. Карась, саме розвиток громадянського суспільства є надійним запобіжником диктатури [32, с. 373].

Правозахисник В. Гавел і громадський активіст Я. Тесарж підписали «Хартію 77», яка є програмним документом чехословацької неофіційної громадянської ініціативи, яка критикувала владу за порушення особистих і громадянських прав. В. Гавел розумів поняття громадянського суспільства у зв'язку з ідеєю «антиполітичної» активності, у якій він вбачав засіб відновлення посткомуністичної соціальності в напрямі визволення суспільства від політичної сили [16].

Тобто мова йшла про суспільно-політичний досвід у межах центрально-східного регіону, який суттєво відрізнявся від Західної Європи глибоким незадоволенням реаліями державного соціалізму, запровадженого винятково політичними механізмами. В. Гавел визначав, що визначення суті політичної активності повинно бути узгоджене з основами людського існування, бо значні соціальні зміни випливають з індивідуальних взаємовідносин, а не із загальновідомих політичних моделей [107, с.72].

Новий етап громадянського суспільства об'єднаної Європи, на розуміння А. Карся, знов актуалізував питання розмежування економічної влади і політичної [32, с. 373]. Усвідомлення такої необхідності проходило синхронно з розвитком громадянського суспільства в Європі і стало одним із важливих чинників демократичного соціального прогресу, у результаті якого повинні були зникнути можливості економічного збагачення політичної влади. Це, по суті, був курс громадянського контролю над владою та усунення олігархічного капіталу, який пов'язувався з «тіньовою» ініціативою і кримінальним світом. Тут зародилася основна і глобальна проблема теперішнього політичного, економічного й соціокультурного розвитку України як незалежної держави.

Існуючі сучасні моделі взаємозв'язку людини і суспільства варто розглядати як сукупність напрямів взаємодії індивідів у процесі задоволення потреб.

Так, однією з найвідоміших концепцій розуміння суспільства є інтерпретація соціальної дії М. Вебера. Основною ідеєю полягає в обґрунтуванні доцільної поведінки в усіх сферах життя. М. Вебер наголошує, що соціальна дія має зміст, якого вона не має у природі, і для розуміння цього змісту необхідно застосовувати метод тлумачення; природу суспільства варто розглядати через призму інтерпретації змісту соціальних дій людей.

Ще однією концепцією розуміння суспільства є методологічний індивідуалізм, який сформувався на ідеях марксизму, тейярдизму, неофрейдизму і соціобіологізму. Відповідно до цієї концепції суспільство – це продукт індивідуальної взаємодії. На думку відомого британського філософа і соціолога К. Поппера, кожне колективне явище потрібно розглядати як результат дій, взаємодій, цілей, сподівань і думок окремих людей, а також як результат створених та охоронюваних суспільством традицій і цінностей [98, с. 304].

Наприкінці ХХ ст. діапазон можливих поглядів на суспільство ще більш розширився, так як поряд з «традиційними» проблемами розуміння суспільства виникли нові, пов'язані з сучасним осмисленням цього поняття. Відтак поширення набули концепції «глобального суспільства», обумовлені діяльністю «Римського клубу», у межах якого діє цілий ряд теоретичних концепцій, які передбачають альтернативні варіанти вирішення поставлених перед людством проблем суспільного розвитку. У цих концепціях «глобальне суспільство» розуміється неоднозначно: як сучасне та багатofункціональне суспільство, яке характеризується універсальністю громадських взаємозв'язків і взаємовідносин; як світове наднаціональне суспільство, яке виникає в результаті розвитку загальних контактів, взаємодій і взаємовідношень національних громад.

Пояснення правової природи суспільства залишалося центральною проблемою впродовж всієї історії його розвитку. Принциповим для визначення суспільства є вирішення таких питань: чи існують особливі об'єктивні закони розвитку суспільства; чи можуть поширюватися на суспільство закони природи; чи слід виходити з розуміння суспільства як цілісної системи; чи є суспільство цілісним утворенням або ж являє собою просто сукупність індивідів; яка теорія суспільства більш адекватна – моністична або плюралістична; що є найсуттєвішою характерною ознакою суспільства –

соціальні комунікативні зв'язки або культура; чи існує єдність і загальна спрямованість історичного процесу; чи продовжує відбуватися розвиток суспільства; який вплив на суспільство здійснюють новітні технології, глобальні проблеми, людська свідомість та інші питання.

Підводячи підсумок, слід зауважити, що в даному магістерському дослідженні охарактеризовано лише частину існуючих у науці концепцій розуміння сучасного суспільства, прихильники яких намагаються оцінити сутність пережитих сьогодні людством змін. Кожна із розглянутих теоретичних концепцій розуміння суспільства розкриває сутність і висвітлює зміст окремих аспектів складних соціальних процесів, що є основним інструментом для подальших міркувань науковців. Особливості сучасного суспільного розвитку переконливо свідчать, що соціологія, політологія та юриспруденція потребують розробки глобальної доктрини, вільної від існуючих теоретичних концепцій розуміння суспільства. Можна констатувати, що на сьогодні ні сучасний технічний прогрес, ні формування особистості не може здійснюватися поза економічними успіхами, які забезпечують високий рівень матеріального достатку, гідний рівень життя та добробуту в суспільстві. Точкою дотику існуючих концепцій розуміння суспільства є положення про значення науки і знань, про їх роль у суспільному розвитку. Теорія розвитку суспільства знаходиться в постійному русі та модернізації, тому судження з цього приводу мають неоднаковий характер. Проведені науковцями узагальнення дозволяють зробити відповідні висновки про погляди на майбутній ідеал суспільства.

РОЗДІЛ 2

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ СУТНОСТІ ПРАВА І ДЕРЖАВИ

2.1. Основні аспекти праворозуміння

Одним із актуальних напрямів досліджень юридичної науки на теперішньому етапі розвитку правової держави є розуміння права, що залишається предметом досліджень багатьох українських і зарубіжних правознавців, та тісно пов'язане з проблемою формування єдиного підходу до розуміння поняття «право» і його сутності. Звернення до розуміння права, його сучасної інтерпретації зумовлюється його побудовою, яка далека від абсолютної абстракції, що пов'язано з сутністю життя людини, громадянського суспільства, держави, моралі, які є панівними у соціумі.

Розуміння дилеми права є далеко не новою. Даному питанню присвячені праці Г. Гегеля, І. Канта, Г. Кельзена. Значна кількість правознавців за кордоном, зокрема У. Моррісон, Н. Сіммондс, Дж. Уолдрон, Г. Харт також зверталися до проблеми праворозуміння. Дана проблема привертала увагу і вчених дорадянського та радянського періодів, а саме: С. Алексєєва, М. Марченка, В. Нерсисянца, Л. Явича. Дослідженням питань праворозуміння займалися такі українські науковці, як: А. Заєць, А. Колодій, В. Копейчиков, А. Олійник, В. Плавич, Ю. Шемшученко та інші.

Незважаючи на різноманітні підходи до визначення поняття «права», ні одне з них не знайшло загального визнання. Кожен науковець пропонує своє бачення цього поняття, вважаючи його істинним і вдалим, найбільш

охоплюючим; таким, що відтворює сутнісні ознаки права та вказує на його зовнішню форму [77, с. 59].

Демократизація українського суспільства та розвиток правової державності вимагають нового розуміння права, змісту та сутності його ключових категорій. Сучасне праворозуміння передбачає визнання людини найвищою соціальною цінністю, а забезпечення і реалізацію її невід'ємних прав і свобод – головною метою державної влади, яка реалізує свої повноваження у межах, визначених Конституцією як Основним Законом держави [65, с. 7].

До недавнього часу поняття «право» прямо чи опосередковано трактували як регулятор різноманітних відносин у суспільстві; як засіб, інструмент соціального контролю, поширеного в західноєвропейській та американській теоретико-правовій думці.

Незважаючи на велику юридичну спадщину, у науковому обігу відсутня єдина думка про те, що ж таке право. Не випадково відомий німецький вчений І. Кант зазначав, питання про те, що є право, так само важке для юриста, як і питання про те, що є істиною – для філософа.

В історії правової думки неодноразово робилися спроби визначити право, виходячи з різних підстав. Виникнувши на ранніх етапах розвитку суспільства, релігійно-міфологічні уявлення створили основу для праворозуміння як прояву волі божественних сил. Безпосереднє сприйняття навколишньої дійсності у давніх людей зводилось до уявлення про дію загального закону, завдяки якому відбувається зміна дня і ночі, весни і літа, осені та зими.

Значний вплив на розвиток правової думки зробили роботи античних філософів – Платона і Арістотеля, які вперше вказали на першооснову права – справедливість, на панування не людей, а законів – писаних і неписаних. Подальший розвиток теорії права в рамках позитивістської, психологічної,

природно-правової, історичної, соціологічної, юридико-лібертарної концепцій призвів до формування абсолютно різних, протилежних типів праворозуміння.

На сучасному етапі питання про сутність права має не тільки теоретичний, а й яскраво виражений прикладний характер.

Відомий правознавець Л. Петражицький висловлював свою думку про те, що право походить від індивіда; воно народжується у глибинах людської психіки як інтуїтивне право, яке на відміну від позитивного, не залежить від маси зовнішніх факторів, розкривається через призму внутрішніх переконань та індивідуального сприйняття людиною свого становища. «Ми під правом, – писав він, – у смислі особливого класу реальних феноменів будемо розуміти ці етичні переживання, емоції, що мають імперативно-атрибутний характер» [63, с. 180]. Виходячи із зазначеної позиції, інтуїтивне право відображає перший, психологічний шар правових подій, а позитивне право – другий, соціологічний.

На думку В. Плавича, концепція розвитку права, заснована на поширеній раціональній моделі права, страждає відірваністю від соціальної дійсності, що неминуче призводить до різного роду похибок [64, с. 18].

Право являє собою явище, яке динамічно розвивається під впливом соціальних, політичних, ідеологічних та інших чинників відповідно до рівня соціально-економічного розвитку держави. Взаємодія цих чинників створює основу для формування права, оскільки воно їх не тільки уособлює, а і відображає [65, с. 8].

Необхідно зазначити, що право є зовнішньою свободою, яка надана і водночас обмежена нормами. Право – це сукупність норм, які, з одного боку, визначають зовнішню свободу осіб у їх взаємовідносинах, а з іншого – обмежують [97, с. 11].

Не можна не погодитися з позицією Н. Оніщенко, яка вважає, що право є силою, здатною підкорити державу. Право підноситься над державою, щоб

держава не домінувала над суспільством [61, с. 38]. Це є яскравим прикладом реалізації принципу верховенства права.

Слушною є думка Г. Шершеневича, який пояснює, що за такого підходу до права будь-який правопорядок сприяє забезпеченню свободи. У такому випадку відбувається підміна об'єктивного права суб'єктивним. За його міркуванням, така категорія як «право» характеризується певними ознаками: визначає відношення людини до людини; обумовлює загрозу стражданню на випадок її порушення; забезпечується державними органами. Це свідчить про більш матеріальний характер визначення поняття права [112].

Право – це зведена у закон панівна воля; воно не створюється примусовою силою держави та не має своїм остаточним джерелом правовий закон [114, с. 87]. Учений-юрист Л. Явич основою права визначає економічні відносини, з урахуванням яких власне й формується право як необхідний організатор таких взаємозв'язків. Право знаходить свій вираз у загальних приписах, закріплених ними правах суб'єктів суспільних відносин, характер та зміст яких об'єктивно обумовлені [114, с. 93]. Основним для цього визначення є введення дефініції прав суб'єктів суспільних взаємин, посилення на їх зміст та характер.

Відомий правознавець С. Алексєєв наголошує, що право – це соціально-класовий, нормативний регулятор, який виражає зведену в закон державну волю економічно панівного класу, та який знаходиться своє втілення у системі загальнообов'язкових, формально-визначених норм поведінки, дотримання яких забезпечується державним примусом [3, с. 104].

У науковій літературі також має місце інша інтерпретація праворозуміння, відповідно до якої категорію «право» осмислюють через систему нормативного, обов'язкового регулювання поведінки людей, що здійснюється державою та виражає матеріально обумовлену волю панівних класів [114, с. 112].

Варто зазначити, що за умов сучасного розуміння права більш широкого застосування набувають гуманістичні погляди; першочергово визначаються категорії свободи, рівності та справедливості, що позитивно впливає на розвиток юридичної науки [81, с. 196]. Тим самим визначається, що право як регулятор поведінки, виходить із основоположних ідей добра і справедливості, свободи особистості. Зазначене дає підстави стверджувати, що право є сукупністю норм, які об'єднані органами державної влади у відповідні нормативно-правові акти.

Такий погляд на право виражає сутнісну характеристику права. Разом з вищенаведеними визначеннями права, де провідною визнавалася воля держави, були сформульовані інші, які роблять акцент на потребах та інтересах людей, суспільства і держави, задоволення яких і є змістом права. Цей напрям праворозуміння підкреслює важливість і соціальну значимість права при втіленні особистої свободи і реалізації прав кожної людини.

Під правом розглядається система нормативних положень, які сформовані або санкціоновані державною владою; наголошується, що система цих нормативних положень обумовлена природою людини, виражає компроміс інтересів соціальних верств і груп населення, визначає міру свободи громадян і регулює суспільні відносини [77, с. 60].

Для більш детального розуміння можна навести перелік рис, які дозволяють поглибити та розвинути загальне праворозуміння [3, с. 105]:

- а) вивчення поняття права як правового феномена у співвідношенні з неюридичними явищами;
- б) висвітлення у понятті права тих характеристик, які виражають його особливості як соціально-класового утворення;
- в) утвердження наукової категорії «правова система»;
- г) виявлення особливостей права як нормативного, владного вираження класово визначеної свободи, її єдності з соціальною відповідальністю;

д) визначення особливостей права, які вказують на його єдність із суб'єктивними правами.

Підходом до праворозуміння називають зумовлений світоглядною позицією суб'єкта пізнання спосіб бачення права, який відображає його сутність і зміст, функціонування та призначення в житті людини, суспільства і держави [90, с. 110].

До основних ознак, які визначають різні сучасні підходи до праворозуміння, необхідно віднести: несхвалення цілковитого зв'язку між правом і державою; визнання багатогранності права; усвідомлення права як соціальної цінності та одного з головних надбань нації [90, с. 110].

На сучасному етапі право неможливо розглядати без теоретичного сприйняття курсів його пізнання. Це означає, що суб'єкт праворозуміння постійно отримує право, яке йому вдалось «відкрити» за допомогою методів пізнання, які він застосував.

Також право називають соціальною дисципліною, яка представляє собою сукупність правил поведінки, які в межах спільноти (певної групи людей) регулюють взаємовідносини, та дотримання яких забезпечується, у разі необхідності, шляхом примусу.

Європейська традиція права схильна до розуміння суті права за вектором поєднання інтересів суб'єктів відносин шляхом створення ідеалів справедливості, свободи, недопущення зловживань нею. У новітній концепції праворозуміння мають тісно переплестися здобутки минулого, напрацювання сучасності, прогнозовані результати і перспективи майбутніх досліджень.

Наукові дискусії навколо сутності і змісту права на даний час тривають. Сучасність створює свої умови та висуває вимоги, які потребують належного правового регулювання та обґрунтування з наукової точки зору. У зв'язку з цим, простежується тенденція до праворозуміння як результату суспільного життя.

Так, сучасний науковець А. Поляков наголошує, що право – це результат суспільної життєдіяльності людей; воно побудоване відповідно до природних соціальних законів, а тому не може їм суперечити [67, с. 142]. За цієї позиції право виявляється продуктом активної людської діяльності, а не держави.

Поза суспільством право не може існувати. На відміну від законів природи, які є непорушними і незмінними, право мінливе явище і може бути порушеним. Воно виникає лише в суспільстві як особливий порядок суспільних відносин, учасники яких мають певну соціальну свободу, закріплену в обов'язках інших осіб. Міра цієї свободи характеризується соціально визначеними і обов'язковими для всіх правилами належної поведінки членів суспільства.

Таким чином, цілком доцільно розглядати право як узгоджену соціальну реакцію на поступовий розвиток суспільства і трансформацію суспільних відносин. Тому цілком логічним є те, що право виступає ознакою, яка характеризує людське суспільство.

Українська правова думка також не стоїть на місці, відзначається своїм розмаїттям підходів до праворозуміння.

За О. Ракуллом, право являє собою форму та міру свободи, яка реалізується за принципом формальної рівності, яка може бути усвідомлена через єдність трьох складових: суспільних відносин, свободи і справедливості. Суспільні взаємини у такому випадку породжують свободу, а остання має визначати справедливість [71, с. 5].

На думку О. Скакун, право є системою норм і принципів, які встановлені або визнані державою як регулятори суспільних відносин, що формально закріплюють міру свободи, рівності та справедливості відповідно до суспільних (групових чи індивідуальних) інтересів [81, с. 216].

Право встановлюється з метою регулювання найважливіших для суспільства відносин шляхом визначення точного змісту прав і обов'язків їх

суб'єктів і встановлення можливості застосування відповідальності за їх невиконання [77, с. 63].

Як зауважує Ю. Шемшученко, у вітчизняному праворозумінні спостерігається тенденція відходу від класових визначень права, наповнення його непритаманним йому змістом, розмивання поняття права в системі інших регуляторів суспільної поведінки. Право є «віртуальною» категорією, оскільки складається з регулятивних норм, зафіксованих у різних нормативних документах [111, с. 38].

Однак, слід міркувати не про «віртуальність» права, а про широкий і вузький підходи до визначення права.

Відповідно, у рішенні Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 року у справі за конституційним поданням Верховного Суду про відповідність Конституції України положень ст. 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) зазначено, що «право не обмежується лише законодавством як однієї з його форм, а містить також інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Широкий підхід до визначення права зумовлений намаганням фахівців прийти до розкриття сутності права як багатогранного явища, не тільки у статичі, а й у динаміці, під кутом зору визначення його ефективності в процесі реалізації. І це є закономірністю. Слід тільки враховувати, що правові принципи і правосвідомість є важливими, але вторинними, похідними від права у нормативному розумінні категоріями. Що ж до норм моралі, традицій та звичаїв, то вони є самостійними соціальними регуляторами суспільних відносин, тісно пов'язаними з правом, але не тотожними йому, оскільки їм не властива риса загальнообов'язковості та державного примусу» [72].

Професор Ю. Оборотов справедливо визначив що, «сучасне право – це історично сформована, морально обґрунтована і релігійно вивірена, легалізована ціннісна нормативна система, розрахована на загальне визначення (легітимацію) і відповідну поведінку людей, організацій, соціальних спільнот, у якій використовуються процедури, формалізовані рішення і державний примус для попередження й вирішення конфліктів, збереження соціальної цілісності» [59, с. 54].

На думку сучасних українських дослідників, сучасне право є структурно-системною сукупністю традиційних і новітніх письмових актів та інститутів офіційного і загальнообов'язкового характеру, орієнтованих на регулювання суспільних відносин як внутрішнього, так і міждержавного характеру, основою якої є природні права та свободи людини. Сучасне праворозуміння повинно ґрунтуватися на таких вихідних засадах: пріоритетності прав і свобод людини, верховенстві права, нетотожності, але взаємопов'язаності права та закону [22, с. 89]

Сучасне право і всі соціальні події та процеси, котрі визначають його розвиток та напрями впливу, знаходяться під впливом глобалізації. Головна роль сучасної держави полягає у виборі стратегії розвитку суспільства та формуванні нового світогляду його функціонування, що здатне забезпечити послідовність та ефективність глобалізаційних процесів [64, с. 21].

Протягом багатовікової історії становлення права науковий інтерес до нього не зникає, а тільки посилюється. Відповідні суттєві зміни поставили безліч нових завдань перед нацією, від вирішення яких, певною мірою, залежить громадський розвиток усіх країн світу, в тому числі й України.

Останні цивілізаційні виклики породжують необхідність забезпечення потрібного рівня правопорядку, захисту та зміцнення фундаментальних правових цінностей, повного застосування різних правових культур, усіх накопичених людством надбань у сфері правових гарантій та правових засобів,

механізмів і конструкцій, які потрібні для реалізації правових ідеалів. У цьому контексті питання праворозуміння, формування правосвідомості належать до найбільш важливих. Це пояснюється тим, що кожен громадянин на етапах свого особистісного становлення, соціалізації та громадянської самоідентифікації відкриває у праві нові якості, прояви, аспекти його співвідношення з іншими явищами та сферами життєдіяльності соціуму.

Праворозуміння є початковою, вихідною категорією правознавства. У межах розуміння сутності права знаходиться першоджерело проблем, існуючих у правовій науці. При цьому праворозуміння завжди спиралося на загальне [90, с. 107].

На сучасному етапі становлення української державності право являє собою основу вольових прагнень, активності та ініціативності індивіда. Воно поєднує у собі результати функціонування системи цілеспрямованого виховання індивідуального та колективного суб'єкта. Поняттю «право» властива певна внутрішня лінія – саморефлексивність. Індивідуальний та колективний суб'єкти більше зосереджені на власному духовному світі, визначаючи міру відповідності своїх знань, поглядів, уявлень і настанов, актуальних життєвих потреб та інтересів реальним умовам їх задоволення [64, с. 21].

Отже, праворозуміння є ідейним фундаментом правової науки та практики. Воно засноване на науковому обґрунтуванні правових явищ, належному рівні правової культури та правосвідомості людей, і спрямоване на гуманістичне розуміння феномена права у громадянському суспільстві та правовій державі.

Праворозуміння як складне соціальне явище наділене суб'єктивно-особистісними ознаками та особливостями, характерними для усвідомлення не лише реальної правової дійсності, а і правових моделей майбутнього. Тому

вважається, що прогностична спрямованість праворозуміння є основою реформування правової системи в Україні.

Необхідно відмітити, що погляди на право відрізняються між собою, у наслідок чого виникає безліч його інтерпретацій, у зв'язку з чим створюються різні концепції теорії права, що здійснює прямий вплив на розвиток галузевих правових наук.

На сучасному етапі розвитку вітчизняної правової науки право розглядається, в основному, як законодавство, як диференційований, систематизований, ієрархізований збірник норм і правил поведінки, що походять від держави та діють у силу її примусу [65, с. 10].

Науковець В. Плавич вважає, що право необхідно характеризувати певною мірою як ірраціональне, моральне явище (такий підхід знаходив своє відображення у працях Платона та Гегеля). Разом з цим, право є реально діючою юридичною нормою, інститутом, системою права тощо. Якщо право було б лише ірраціональним моральним явищем і його існування залежало б від випадковостей і чужого свавілля, то воно було б, як зазначив В. Соловйов, «пустим словом». Як стверджував філософ, «дійсне право – це те, яке містить у собі умови свого існування, тобто убезпечує себе від порушень». Щоб бути дієвим у сучасному суспільстві, право повинно мати конкретні механізми у вигляді певних юридичних процедур, механізмів правозастосування та інше [65, с. 11–12]

Як слушно зауважує М. Самбор, існуючі погляди на розуміння «права» мають різні за своєю суттю основи: одні автори визначальним у праві вважають волю людини і суспільства; інші – не уявляють права без державного примусу; деякі науковці дотримуються позиції, що для права характерним є матерія; дехто вважає, що право неможливе поза суспільством; прихильники ліберального підходу передбачають включення до поняття права гуманістичних основ існування людини [77, с. 63].

Таким чином, право являє собою унікальне і багатовимірне, складне та багатогранне, суспільно необхідне і багатозначне явище, у якому поєднуються духовні, культурні та етичні основи, внутрішньодержавні та міжнародні, цивілізаційні та загальнолюдські аспекти, наукова істина та цінності добра і справедливості, правова теорія та практичний досвід, правові ідеали, інституційно-нормативні утворення та правовідносини.

Право є засобом соціального контролю, завдяки якому держава встановлює чіткі межі поведінки для членів суспільства, абсолютну свободу громадян та надає їм необхідну допомогу. Право створює не тільки зобов'язуючі заборони, а й виправдання для поведінки (правомірної поведінки) людей. Право діє в соціальному середовищі, розвиваючись та змінюючись, а також пристосовуючись до нових обставин у суспільстві таким чином, щоб правове рішення було завжди справедливим.

Визначення права як міри свободи, справедливості, рівності та відповідальності суб'єктів є чітким та зрозумілим. Воно дає можливість удосконалювати наше життя, законодавство і правозастосовчу діяльність, орієнтуючись на те, що право є мірилом свободи, вираженням рівності та справедливості.

2.2. Концептуальні підходи до визначення сутності держави

На сучасному етапі розвитку держави велику увагу науковців привертає сутність держави. Філософська категорія «сутність» характерна для будь-якого явища, яка має змістовну й насичену історію розвитку. Правову природу і сутність має більшість правових категорій, які характеризуються багатоаспектністю та складністю [110, с. 373].

Процес дослідження сутності держави завжди повинен розпочинатися з визначення саме змісту категорії «сутність держави» як такої. У ході її дослідження було з'ясовано, що «сутність держави» можна визначити як засіб, який відображає основне, визначальне у державі, становить її основу [24, с. 82].

Слід зазначити, що зазначена проблематика перебувала у фокусі уваги представників різних галузей науки, зокрема філософів і юристів. Звичайно, значний вклад у визначення сутності держави зроблено такими видатними мислителями давнини, як Сократ, Платон, Арістотель, Цицерон.

Сучасне розуміння терміна «держава» надано видатним італійським філософом – Н. Макіавеллі. Він визначав державу як політично організоване суспільство, певним чином організовану владу, її інституції, юстицію, право. Основною метою такого політично організованого суспільства є безпека особистості та непорушність власності [21].

У вітчизняній така правова категорія як «сутність держави» комплексно майже не досліджувалась, але її окремі аспекти висвітлювали у своїх працях провідні вчені в галузі права, зокрема, С. Алексєєв, А. Глебова, Н. Крестовська, В. Лазарєв, Л. Мамут, М. Марченко, В. Нерсєянц, О. Скакун, В. Червонюк, Р. Шай та інші. Також слід виокремити наукові доробки Л. Гумпловича та Г. Шершеневича, які хоч безпосередньо не досліджували сутність держави, але визначили методологічні засади наукових досліджень цієї проблематики [110, с. 373].

У сучасній юридичній літературі вченими запропоновано такі концепції визначення сутності держави, які на загальнотеоретичному рівні можна охарактеризувати як антропоцентричні або соціоцентричні, тобто коли держава існує для людини (суспільства), а не навпаки [24, с. 82].

Наразі відсутній єдиний підхід до визначення поняття держави, що свідчить про складність цієї юридичної конструкції.

Так, вчені Р. Енгибарян та Ю. Краснов визначають державу як політичну, територіальну, структуровану організацію суспільного життя, яка діє на основі права [27, с. 96].

Вчений-правознавець М. Марченко прямо не наводить визначення сутності держави, вказуючи при цьому на притаманність їй певних ознак, а саме: функціонування окремо існуючого апарату влади та управління, розподіл населення, наявність територіальних одиниць, суверенітет, існування податків і символіки [51, с. 132].

В. Червонюк виокремлює характерні ознаки сутності держави, до яких належать такі: держава є універсальною організацією суспільства; держава є публічною, правовою, суверенною організацією влади; держава є такою соціальною силою, яка має монополію та легітимне застосування примусу; держава є поєднанням протиріч між класовим та загальнолюдським; держава повинна виконувати функції суспільного «посередника» [105, с. 87].

В. Четвернін, обґрунтовуючи лібертарну теорію розуміння держави, заперечує можливість існування соціологічної концепції держави, згідно з якою він визначає сутність держави «як організоване насилля, як політичну силу, яка не може бути обмежена правом, і яка свавільно визначає міру свободи підвладних». Він заперечує можливість існування легістської концепції держави, згідно з якою сутність держави пропонується розуміти як «оформлений законами апарат політичної влади, його законну організацію та функціонування, законну компетенцію владних органів». Відповідно до лібертарної теорії держава є правовою формою організації та функціонування публічної політичної влади [58, с. 520].

Вчений А. Глебов, характеризуючи сутність держави, виокремлює сутність першого порядку – сукупність таких властивостей держави, які характеризують її як політико-територіальну організацію влади, і сутність другого порядку – класову сутність. Він акцентує увагу на існуванні більш

глибокого рівня пізнання сутності держави через виявлення її основи, якою, на його думку, є «сукупність виробничих відносин, і перш за все, відносин власності, спосіб виробництва, обумовлена ними соціальна структура суспільства, а в цілому – громадянське суспільство» [51, с. 193].

Вважається, що з моменту виникнення держави було визначено два аспекти її сутності – це класовий і загальносоціальний [81, с. 44].

У юридичній науці панує думка про те, що держава виступає організатором і гарантом здійснення певного типу суспільних відносин; у цьому і виражається її сутність [45, с. 25].

Видатний теоретик Г. Шершеневич розглядав державу з погляду історичної дійсності та ідеальної оцінки [112]. Адже в історичному аспекті здійснюється аналіз держави як історично сформованого явища з характерними лише для неї закономірностями виникнення, особливостями розвитку і традиціями. За допомогою власної оцінки корисно уявити, якою повинна бути держава, без урахування того, якою вона вже є.

Правильна відповідь на питання щодо сутності держави має велике значення для життя народів, які безпосередньо впливають на характеристику її сутності [62].

Р. Шай зазначає, що сутність держави розкривається в міру того, як розгортається опосередкована нею суперечність і представляє себе зовнішньо як висхідний рух від державності до держави. Розвиваючись, держава проходить стадію становлення, а потім послідовно виступає як явище «в собі», «для себе», «для інших». Держава існує не тільки заради людей, але через них і в них, а її сутність полягає в існуванні за правом, через право і заради нього [110, с. 373].

Кожна із вищезазначених позицій вчених щодо сутності держави, безумовно, заслуговує на увагу, однак жодна не може дати конкретної й вичерпної відповіді на питання: що таке сутність держави? Так невизначеність

обумовлена тим, що категорія «сутність держави» розглядається науковцями винятково як універсальна, тобто незалежна від інших факторів.

На сучасному етапі розвитку держави виокремлюють п'ять підходів до визначення сутності сучасних держав: класовий, національний, релігійний, загальносоціальний та гносеологічний [110, с. 375].

Класовий підхід до визначення сутності держави характеризується тим, що сутність держави визначається як реальна її можливість виступати суб'єктом політичної діяльності завдяки реалізації та гарантуванню інтересів економічного панівного класу. Відповідно до класового підходу розглядають як засіб: відображення інтересів певної соціальної групи; реалізації політичної влади; організованого, примусового впливу на суспільство; захисту інтересів економічно панівного класу; посилення впливу верхівки, що призводить до послаблення та пригноблення незахисних, економічно залежних верств населення; подолання соціальних конфліктів за допомогою примусу [92, с. 55].

Національний підхід до визначення сутності держави ґрунтується на її характеристиці як суб'єкта закріплення національного суверенітету, що відображає інтереси більшості, враховує й забезпечує інтереси національних меншин. За цим підходом держава характеризується як: результат досягнення національного суверенітету; засіб закріплення та охорони національного суверенітету; засіб виокремлення народу як нації, забезпечення його інтересів; засіб правового закріплення інтересів нації, що становить більшість; засіб забезпечення можливостей для розвитку національних меншин; засіб гарантування прав національних меншин, відображення національних особливостей різних народів та націй [110, с. 375–376].

Відповідно до релігійного підходу сутність держави полягає у спроможності забезпечити захист і реалізацію панівної релігії. Сутність держави, за цим підходом, проявляється в її характеристиці як засобу: правового закріплення релігійних норм; узаконення церковної влади; розподілу

владних повноважень між державною та церковною владою; встановлення монопольного права релігійної ідеології у сфері виховання та освіти; закріплення верховенства релігійної ідеології; охорони релігійних традицій; поєднання релігійних і державних функцій [110, с. 376].

За загальносоціальним підходом сутності держави проявляється в її можливості закріпити та забезпечити верховенство соціальної сфери суспільства, прав і свобод людини. Даний піхід характеризує державу як засіб: реалізації функцій з управління суспільством; забезпечення рівності правового статусу суб'єктів суспільних відносин; досягнення соціального компромісу; створення ефективного законодавства; законодавчого закріплення та реального забезпечення прав людини; гарантування соціальної безпеки та механізмів реалізації соціальних благ; надання допомоги малозабезпеченим громадянам [92, с. 56].

Ще одним підходом до визначення сутності сучасних держав є гносеологічний. Він проявляється у процесі дослідження сутності держави як юридичної категорії, яка використовується всіма правовими науками. Відповідно до цього підходу держава характеризується як юридична категорія або явище, яке: наділене певними ознаками; має функціональне призначення; захищає індивідів один від одного та від зовнішніх впливів; здійснює регулювання суспільних відносин за допомогою напрацьованого механізму; створює та забезпечує життєво необхідні умови для функціонування суспільства; наділене владою, суверенітетом [92, с. 56].

Варто зазначити, що сутністю держави є внутрішній зміст її діяльності, непорушний зв'язок властивостей та елементів, безперервність взаємодії між суб'єктами суспільних відносин, форма їх прояву [110, с. 376].

У процесі становлення та розвитку категорії сутності держави поступово виявлялися суттєві властивості, які розкривали її ціннісну сторону. Існує три

рівні прояву сутності держави, кожен з яких демонструє її ціннісні властивості [46, с. 10, 13]:

- на першому рівні сутність держави полягає у механізмі держави, який забезпечує реалізацію соціальних потреб, використовуючи специфічні засоби;

- на другому рівні сутність держави полягає в організації політичної влади певної частини суспільства, яка виконує загальносоціальні та спеціальносоціальні завдання;

- на третьому рівні сутність держави розкривається через політичну організацію суспільства, у якій відбувається самоусвідомлення суспільством самого себе як цілого; виявляються та відображаються у соціальній свідомості найбільш суттєві та істотні відносини, пов'язані з виживанням і саморозвитком суспільства.

У сучасній юридичній літературі поняття «сутність держави» вживається у трьох значеннях.

По-перше, як своєрідну моральну оцінку держави. У цьому розумінні сформовано дві суспільно-політичних думки:

- 1) держава є організованим насильством над індивідом, у зв'язку з чим межі дії державної влади мають бути мінімізовані. Дана оцінка сутності держави найбільш яскраво представлена в працях ліберальних філософів та юристів;

- 2) держава є способом забезпечення загального блага. З цієї позиції вбачається, що держава є агентом із надання суспільству якісних послуг щодо забезпечення безпеки, надання соціальної допомоги, виховання та освіти громадянськості. Держава – це захисник особистості та суспільства в цілому [39, с. 237].

По-друге, під сутністю держави розуміють роль і призначення держави в житті громадян. «Сутність» як філософська категорія окреслює найголовніше в явищі; це зумовлює його природу та робить явище самим собою [39, с. 237].

Вітчизняні вчені у сутності держави вбачають класовий і загальносоціальний зміст. Як класова установа держава захищає деякі «егоїстичні» інтереси. Для прикладу, рабовласницька держава зміцнювала юридичну беззаконність рабів, використовуючи державний апарат, тримала їх під владою рабовласників. Проте, можна стверджувати, що з певного етапу розвитку суспільства держава стає необхідним способом його організації, обов'язковою умовою його існування та функціонування. Загальносоціальне та загальнолюдське значення держави під час розвитку замінює її вузькокласові функції [39, с. 237].

По-третє, поняття «сутність держави» асоціюють з проблемою належності державної влади конкретному соціальному прошарку, з питанням про те, хто та в чийх інтересах здійснює державну владу. У цьому значенні існує декілька теорій визначення сутності держави:

1) елітаристську теорію (Р. Міхельс, Г. Моска, В. Парето). Державу розглядають через призму політичних еліт, що взаємозамінюються в управлінні державою. Владою народу вважається нездійснена демократія. Теперішні елітисти єдиним джерелом демократії визначають вибори тієї або іншої еліти.

2) технократичну теорію (Д. Барнхем, Д. Белл, О. Тоффлер). Держава розглядається як варіант соціального менеджменту. У постіндустріальному суспільстві, метою якого є розширене виробництво та споживання, менеджери утворюють нову економічну еліту, так як саме вони управляють виробництвом. Таким чином, процеси перерозподілу продуктів і виробництва повинні координуватися професійними «керуючими» – управлінцями.

3) демократичну теорію, відповідно до якої єдиним джерелом державної влади є народ. Державна влада повинна здійснюватися в інтересах

народу та під його контролем. Представники плюралістичної демократії (Г. Ласкі, М. Оріу) запевняють, що в сучасній державі відбувається дивергенція політичної влади; держава поділяє обтяження ухвалення рішень з багатьма організаціями громадянського суспільства. Представники репрезентативної демократії (Р. Дарендорф) розглядають державу як парламентарну систему, де владні органи обираються народом. Теорія партисипаторної демократії дає оцінку державній владі як одному з варіантів участі індивідів в управлінні суспільними справами.

4) марксистську теорію. Держава розглядається в якості знаряддя панування експлуататорського класу, який складається з рабовласників, феодалів та буржуазії;

5) загального благоденства (К. Мюрдаль). Ця теорія за своєю суттю є досить близькою до технократичних доктрин держави. Згідно з цією теорією держава виступає координатором економічної та політичної діяльності суспільства. Завдячуючи спільним зусиллям, інтереси всіх прошарків суспільства здебільшого задоволені, здобута рівновага між інтересами індивіда та громадськості [39, с. 239].

Окремі автори додатково виокремлюють такі концептуальні підходи до визначення сутності держави, як: теологічний, арифметичний (класичний), юридичний, соціологічний та інформаційно-кібернетичний [79, с. 34]. Окрім зазначеного, М. Марченко [51, с. 50–51] та В. Чиркін [106, с. 36–41] виокремлюють ще біологічний (органічний) підхід до визначення сутності держави.

В радянській теорії держави і права явно домінував класовий підхід, а сучасні автори акцентують увагу на загальносоціальному в сутності держави. Однак є ті, хто і сьогодні дотримується класового підходу до розуміння сутності держави. Так, Ю. Шабанов вважає, що необхідною і достатньою

«основою буття» держави є виконання «класових завдань» [109, с. 98]. Відзначається і змішана, класово-загальносоціальна природа держави.

Осмислення сутності держави, окрім безсумнівного теоретичного інтересу, має і прагматичну ціль – створення держави, максимально націленої на дотримання прав людини і досягнення соціальної гармонії. Звісно, зазначені критерії повинні бути основними в оцінці державного управління у широкому сенсі.

Проблема визначення сутності держави протягом багатьох століть залишається одним із пріоритетних напрямів наукових досліджень, у першу чергу – в юриспруденції. Сутнісне розуміння держави охоплює не тільки державний апарат, владу, а і територію та населення. Зазначені елементи становлять триєдність, що дозволяє уникнути некоректного розуміння держави та її сутності.

Отже, стає можливим дійти висновку, що в сучасній українській науці немає загального підходу до визначення сутності держави, що породжує різноманітні інтерпретації цієї правової категорії. Найбільш обґрунтованим представляється підхід, при якому сутність держави розглядають через призму трьох компонентів державної влади: її суб'єктів, цілей та методів здійснення.

Поняття «сутність держави» є комплексною категорією, у якій поєднані класова та соціальна складові. При цьому їх співвідношення в сутності конкретної держави визначається багатьма факторами: історичним типом держави, економічним рівнем розвитку суспільства, а також іншими факторами (історичними, політичними, географічними тощо).

Отже, у сучасній українській науці немає єдиного підходу до визначення сутності держави, що породжує їх різноманітні інтерпретації. Найбільш обґрунтованим представляється підхід, при якому сутність держави розкривається через призму її основних характеристик, виходячи з трьох найважливіших аспектів державної влади: суб'єктів, цілей і методів здійснення.

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що найбільш актуальними на сьогоднішній час для визначення сутності української держави можуть бути класовий та загальносоціальний підходи. Для успішного розвитку демократичного суспільства та встановлення політичного режиму в сучасній Україні необхідно більш точно визначити сутність держави, яка може полягати в організації влади у суспільстві, гарантуванні правопорядку та здійсненні влади через суспільство. Формулювання єдиного визначення сутності держави може стати шляхом до вирішення багатьох конфліктів, як в середині держави так і за її межами. При цьому, акцент повинен ставитися на суверенність, якісне державне управління, конституційність державної влади, які більш точно зададуть вектор для пошуку єдиного підходу до визначення сутності держави, який передбачатиме бажані перспективи її розвитку.

РОЗДІЛ 3

ВЗАЄМОВІДНОШЕННЯ ТА ВЗАЄМОДІЯ СУСПІЛЬСТВА, ПРАВА І ДЕРЖАВИ

3.1. Особливості та тенденції розвитку права і держави

Проблема співвідношення права і держави в сучасній юридичній науці відноситься до числа актуальних і найбільш дискусійних. Питання про те, в яких взаємовідносинах знаходяться право і держава, чи відіграє держава роль верховенства по відношенню до права або ж, навпаки, підпорядкована йому, на сучасному етапі має не тільки теоретичне, а й важливе практичне значення.

Проблемам співвідношення права і держави присвятили свої наукові праці багато вчених-теоретиків, але предметом дослідження дане питання було у роботах таких відомих правознавців, як Т. Герасимів, А. Заєць, О. Зайчук, Н. Крестовська, В. Купалов, О. Лейст, А. Малько, Н. Оніщенко, П. Рабінович, О. Скакун. Вказані науковці приділяли значну увагу співвідношенню права і держави, але в межах напрямку свого дослідження та лише в контексті тієї чи іншої концепції розуміння права, що не дає можливості однозначно сформулювати повне уявлення про взаємовідношення та взаємодію права і держави у сучасній державно-правовій думці.

Тому виникає необхідність проведення теоретичного узагальнення поглядів вчених на співвідношення права і держави, висвітлення власного бачення цієї проблеми, визначення особливостей і специфіки їх взаємовідносин.

Німецький філософ Г. Гегель вважав, що держава є тим же правом, проте найбільш розвинена і змістовно багата, оскільки вона включає в себе

ознаки всіх інших прав громадянина, сім'ї та суспільства. Тобто він звеличує державу як найбільш розвинену дійсність, яка базується на приписах права [12].

На думку сучасних дослідників, поняття «право» і «державна» тісно взаємопов'язані між собою. В основі їх взаємозв'язку лежить інституціональний характер буття права. Співвідношення права і держави, характер і зміст їх взаємодії розкривають принцип первинності та верховенства права [43, с. 74].

Право і держава є явищами, які склалися під час їхнього історичного розвитку, внаслідок поділу, розшарування суспільства, а також використовуються для політичного управління суспільством [10, с. 10].

Український вчений В. Сухонос наголошує, що право є системою, спрямованою на врегулювання суспільних відносин формально визначеними, загальнообов'язковими правилами поведінки, які створюються і гарантуються державою [87, с. 333]. О. Скакун надає визначення поняттю держави, під якою пропонує розуміти суверенну політико-територіальну організацію суспільства, що володіє владою, здійснюваною державним апаратом на основі юридичних норм, спрямованих на забезпечення захисту та узгодження суспільних, групових, індивідуальних інтересів із застосуванням, у разі потреби, легального примусу [81, с. 39].

Аналізуючи наведені визначення, можна стверджувати, що право і держава є двома дуже тісно пов'язаними між собою явищами, однак вони відмінні як за сутністю, так і за призначенням, що переважають один над одним у різних проміжках часу та у різних державно-правових ситуаціях. Суспільство стрімко розвивається, з'являються кардинально нові погляди на державно-правові явища, що в свою чергу призводить до динамічних змін у державі та в процесі вдосконалення права [10, с. 10].

Досліджуючи право і державу на сучасному етапі їх розвитку, дослідники винайшли подібні риси, які їх об'єднують, зокрема [10, с. 10]:

– право і держава починають існування в результаті розширення суспільства, а їх безпосереднє виникнення взаємно обумовлено об'єктивними умовами;

– право і держава уживаються для управління політично сформованим суспільством;

– головним завданням і права, і держави є вирішення соціальних проблем в різних сферах життєвого процесу, забезпечення нормального та якісного життя громадськості, встановлення рівноваги у забезпеченні громадських інтересів таким чином, щоб інтереси однієї особистості не шкодили інтересам іншої, та при цьому не порушували права і свободи громадськості в цілому.

У зв'язку з цим, стає очевидно, що право і держава є взаємопов'язаними та взаємозалежними явищами, які не можуть існувати самотійно і окремо.

У співвідношенні права і держави слід вбачати єдність, відмінності та взаємодію, що дозволяє їх розглядати як найважливіші суспільні феномени. Вони паралельно функціонують, обумовлюють і доповнюють один одного, зберігаючи при цьому специфічні, автономні особливості та властивості.

Сучасні дослідники визначили напрями, які характеризують роль права відносно держави. Функціональне призначення права зводиться до: впливу на державу при їх взаєминах з населенням; встановлення державної діяльності, меж її можливого втручання у приватне життя громадян; закріплення інтересів націй і народностей; здійснення контролю над діяльністю державного апарата; налагодження «правового» спілкування держави з населенням, з іншими державами, зі світовим співтовариством у цілому; застосування державного примусу [44].

Право і держава постійно функціонують синхронно; вони разом виникли, прогресують і динамічно розвиваються. Слід зазначити, що і праву, і

державі однотипні засоби впливу на суспільні відносини. Також існують інші межі єдності та взаємообумовленості досліджуваних понять.

Вони, наприклад, проявляються в ідеї правової держави, про що свідчить саме це словосполучення. Про «родинність» вказаних понять говорить також те, що вони традиційно вивчаються однією наукою, теорією держави і права. Таким чином, державний і правовий розвиток – це єдиний процес, а тому штучне їх роз'єднання викликає переосмислення цих двох явищ суспільного життя.

Проте вищезазначене не означає, що всі властиві державі риси, так само властиві й праву, адже вони залишаються достатньо автономними утвореннями. Саме тому пізнання суті права і держави потребує виокремлення загальних і особливих ознак. Відмінності випливають уже з визначення цих понять, їх онтологічного статусу та суспільної природи. Держава є особливою політико-територіальною організацією публічної влади, формою існування класового суспільства, яка складається з органів влади.

Поряд з єдністю та відмінністю, взаємодія є іншим істотним проявом співвідношення права і держави; вона проявляється у багатогранному та взаємному впливі один на одного. У контексті взаємодії права і держави варто розглядати не тільки її форми, але і зміст. Взаємовідношення між правом і державою мають змістовний і сутнісний характер адже сутність і зміст одного явища розвивається шляхом взаємодії з іншими явищами. В іншому випадку, доведеться вважати, що взаємодія є зовнішньою і формальною та не переходить у внутрішню, змістовну, взаємне явище [31, с. 89].

Право і держава під час функціонування знаходяться в стані постійної взаємодії, в якій виокремлюють два моменти. Перший – полягає у своєрідній залежності права від держави. На цьому моменті об'єктивне право постає як державно-офіційне публічне явище. Другий момент стосується залежності держави від права. Це означає, що держава може ефективно і з користю для

суспільства та особистості здійснювати свої функції, тільки спираючись на закони та конкретні юридичні норми. Завдяки правовим нормам досягається загальність і обов'язковість наказів самої держави [4].

Як зазначає Н. Крестовська, співвідношення права і держави охоплює три головні аспекти: єдність, відмінність та взаємодію. Єдність права і держави складається з таких компонентів як [39]:

- спільність походження та розвитку. Право і держава зародилися в результаті потреб соціально неоднорідного суспільства, яке перемістилося до відтворюючої економіки. В еволюції права і держави прослідковуються схожі історичні тенденції;

- схожість чинників, які зумовлюють сутність права і держави. В якості них виступають соціально-економічні відносини, ідеологія, культура та традиції суспільства;

- схожість соціального призначення. Право виходить засобом соціального регулювання, а держава – механізмом, що забезпечує тиск права на відносини, які складаються в суспільстві.

Окрім того, є й інші межі єдності та взаємозумовленості цих категорій, які стають очевидними в ідеї правової держави.

Аспект відмінності впливає з визначень понять «право» і «держава», зокрема їхнього онтологічного статусу та суспільної природи [39]:

- держава – це особлива політико-територіальна організація публічної влади, а право – це система офіційно встановлених та охоронюваних норм, що виявляються регуляторами поведінки громадян;

- право і держава виконують різні ролі в соціальному регулюванні: право зумовлює моделі поведінки громадян у типових ситуаціях, а держава забезпечує здійснення цих моделей, зокрема за допомогою примусу;

- право і держава здатні суперечити одне одному. У такому разі виникає феномен неправової та тоталітарної держави.

Взаємодія права і держави проявляється в їх впливі поодиноці. Вплив держави на право зводиться до того, що вона створює, змінює, вдосконалює, захищає від порушень, запроваджує в життя норми права. Держава або офіційно визнає діючі правові норми, або встановлює їх сама; вона також може створити право, приймаючи окремі юридичні акти, надавати силу закону, судовим прецедентам, нормативним договорам та угодам [39].

Це означає, що процес розвитку права може йти як зверху вниз, так і знизу вгору, зростаючи з правил поведінки які склалися в суспільстві, залишаючи державі лише закріпити ці правила в законах. За цього розуміння право створюється всім суспільством, однак виходить з рештою від держави як офіційного представника суспільства. Зворотний вплив права на державу є не менш істотним та різноманітним. У першу чергу, право легалізує державну діяльність, визначаючи її загальні межі. За допомогою права закріплюється внутрішня організація держави, її форма, структура, апарат управління, статус і компетенція різних органів і посадовців, принцип розподілу влади, необхідні правові інститути. Держава також створює право з метою регламентації власної діяльності, оскільки за допомогою права вона реалізує свої завдання і функції, внутрішню та зовнішню політику [39].

У сучасній юридичній літературі можна знайти два основних типи взаємодії права і держави:

- 1) етатичний, що виникає з пріоритету держави над правом. Право досліджується як продукт державної діяльності та її наслідок [20]. Згідно цього типу держава стоїть над правом і виступає головним чинником його розвитку. Даному типу взаємодії права і держави властиві такі риси як: безумовний пріоритет інтересів державної влади перед інтересами громадянина та суспільства, обмеження прав і свобод особистості; підпорядкування законотворчості державній владі, що спонукає до феномену антиправового

закону; способи формування та організації влади характеризуються ненормативними вимогами;

2) правовий, який полягає у тому, що право стоїть над державою, виконуючи роль обмежувача державної влади. Для даного типу взаємодії права і держави характерні такі риси як: пріоритет інтересів особистості та суспільства перед державою; реальність прав і свобод особистості, гарантованих державою; верховенство правового закону в системі нормативно-правових актів; демократичний, легальний спосіб формування влади; високий рівень загальної та правової культури громадян; взаємна відповідальність держави і особи [39].

Не можна не погодитись з тим, що властивості взаємозв'язку права і держави виникають із самої природи права як примусової вимоги, категоричного імперативу, владного регулятора людської поведінки, засобу належного і необхідного. Саме владним типом правових норм пояснюється вольовий характер права. Як зазначає Т. Герасимів, саме держава дає певну визначеність загальним правилам – юридичним нормам; вона обертає юридично обов'язкове в реальний порядок. Розглядаючи питання про вплив права на державу, потрібно зважати на те, що право є не тільки нормою, яка встановлюється державою. Дійсні витoki права, що окреслюють його соціальний зміст, містяться не в державі, не в джерелах права, а в системі наявних суспільних відносин, у відносинах власності [13, с. 33].

Не менш цікавою є думка М. Крігера, який вважає, що впровадження положень державного примусу не має брутального характеру, однак їх ефективність буде суттєво залежати від їхньої узгодженості з «місцевими» порядками, народженими соціальним ладом. Науковець зауважує, що у тоталітарних чи авторитарних політиях саме відсутність узгодженості між здійсненням державної влади і соціальними реаліями та можливостями часто породжує суспільні неформальні практики, які одночасно підривають

офіційний порядок, прагнуть усунути його неадекватність. В обох цих ситуаціях йдеться про «право під покровом місцевих порядків» і про «вирішення справ під покривом права» [42, с. 339].

Кожного разу, коли право визначає межі певного правила, результат багатьох потенційних джерел нормативного, структурного, культурного та інституційного перекривання, взаємодії і конкуренції помітно відрізнятиметься від суспільства до суспільства і часто у середині одного і того ж суспільства. Людські реакції на державне право у різний спосіб залежать від того, як, в якій формі та з якими особливостями і силою це право здатне пронизувати увесь цей проміжний простір. Учений зазначає, що багато робіт про право і державу ігнорують різноманіття феноменів і відношень, що проступають крізь ці прості і відокремлені поняття. У сучасних умовах держава, як зауважує М. Крігер, – це інституційна основа усього суспільства, а її закони часто мають надзвичайно важливе значення. Але це зовсім не означає, що державне право є неважливим [42, с. 339].

З моменту свого зародження право і держава є логічно взаємопов'язаними, об'єктивно обумовленими, діють і розвиваються разом, а тому роздільне їх існування та функціонування фактично є неможливим [31, с. 86].

Доцільним прикладом залежності держави від права є те, що норми права закріплюють організацію і структуру держави, визначають повноваження осіб, які займають посади в державному апараті, статус країни, форми державного правління та устрою. Держава керує суспільством, базуючись виключно на юридичних нормах. Слід зазначити, що без права держава не може належним чином реалізовувати свої функції, це призводить до краху, що є цілком логічно. Таку важливість права визнали навіть тоталітарні та деспотичні держави [10, с. 11].

Основна залежність права від держави проявляється в тому, що держава є тим механізмом, який створює ці ж самі норми права, надаючи їм при цьому таких важливих характерних рис як загальнообов'язковість, формальна визначеність, системність. Окрім цього, механізм держави забезпечує належне виконання цих правил поведінки силою державного примусу [10, с. 11].

У науці існує думка про те, що право і держава є гармонічними сферами, однак в реаліях сьогодення все ж таки держава превалює над правом, оскільки дуже часто державні органи, не дотримуючись принципів законності або верховенства права, використовують його для своїх «егоїстичних» цілей, незважаючи на можливість настання негативних наслідків для життя держави і суспільства в цілому [10, с. 11].

Достеменним прикладом такої позиції виступає подія 2016 року, коли парламент вирішив змінити ч. 1 ст. 40 Закону України «Про прокуратуру», зазначивши, що на посаду Генерального прокурора України може бути обрана особа, яка «має вищу освіту та стаж роботи в галузі права або досвід роботи у законодавчому та/або правоохоронному органі не менше п'яти років» [68, ст. 40]. Натомість на цю посаду було обрано особу, яка не мала вищої юридичної освіти, хоча її наявність для кандидата на дану посаду є обов'язковою, як з політичної, так і з суспільної точки зору. Станом на сьогодні вказані положення статті змінено.

Наведена ситуація є прямим підтвердженням маніпулювання правом на користь конкретних осіб. Це дуже сильно підриває авторитет права та ставить під сумнів таку його рису як загальнообов'язковість. Для уникнення таких ситуацій у майбутньому, потрібно удосконалювати чинне законодавство України та притягувати до відповідальності усіх осіб, які замахуються на порушення базових принципів взаємопов'язаного існування права і держави.

Сьогодні захист прав людини є спільним завданням права і держави, які разом діють заради забезпечення загальносоціального блага. Але, якщо право і

права людини є явищами однієї сутності, так як уявити право без прав людини неможливо, то такий сутнісний зв'язок між правами людини та державою є не завжди. Зразком цього може бути те, що єдиним відповідачем у Європейському суді з прав людини є держава як можливий порушник своїх зобов'язань щодо охорони цих прав. Беручи до уваги велику і постійно зростаючу кількість позовів громадян та юридичних осіб до своїх урядів, виходить протиріччя між державою і правом у частині захисту прав людини. Це зумовлено передусім тим, що основою права є людина як найвища соціальна цінність, її гідність та її права. Право є взірцем справедливості, рівності та свободи. Попри те, що держави з авторитарними, диктаторськими режимами можуть встановлювати приписи, які відповідають за формою вимогам юридичної визначеності та загальнообов'язковості, їхній зміст може бути антигуманним та несправедливим, свідомо спрямованим на зневаження або порушення прав людини. Зазвичай такі дії виправдовуються необхідністю наведення порядку, контролю, стабільності та навіть законності [103, с. 99].

Видатний науковець О. Цельсв вважає, що протиріччя між сутністю права і держави полягає в умовних межах активності права і держави. Загальновизнано, що право одного громадянина обмежується правами іншої. Подібне обмеження в діяльності держави є далеко не завжди: суверенітет однієї держави не є гарантією від втручання в її справи іншої. Міждержавні відносини підтверджують, що таким обмеженням переважно є економічний і військовий потенціал країни. Найбільшим протиріччям між правом і державою є війна як спосіб розв'язання конфліктів між державами, що суперечить сучасним цивілізованим, правовим способам їх вирішення [103, с. 99].

Проаналізувавши основні підходи до розуміння співвідношення права і держави, стає можливим дійти висновку, що в самій постановці питання про співвідношення права і держави вже закладено внутрішнє протиріччя, оскільки право – це система правових норм, спрямованих на регулювання суспільних

відносин, а держава – це сукупність матеріальних інститутів. Визначення цих понять вказує на їх неоднорідність, а порівнювати, як відомо, можна лише однорідні явища. Для розуміння співвідношення права і держави варто звернутися до основних підходів до праворозуміння, зокрема природно-правового, нормативістського, соціологічного тощо.

Співвідношення права і держави безпосередньо залежить від того, які цілі ставить собі держава, з якого боку ми бачимо право. Справа в тому, що при збігу або, навпаки, при розбіжності їх функцій, цілей, завдань, а також інших сутнісних сторін, відбувається або їх протистояння, або їх взаємодія.

Все залежить від природи та характеру існуючого в суспільстві ладу, культури і політичного режиму. Держава, яка бачить кожного свого громадянина не як засіб, а як мету, ставлячи перед собою такі завдання: дотримання демократичних принципів, прав та інтересів кожної особистості і суспільства в цілому, користується у повній мірі допомогою права, оскільки в цьому випадку цілі та функції держави і права збігаються і взаємодоповнюють одна одну.

Проблема співвідношення права і держави буде стояти перед людством завжди. Адже в залежності від того, що є первинним – право чи держава – буде залежати обсяг наданої особистості свободи, рівень дотримання інтересів суспільства, напрями функціонування державної влади.

Насправді взаємозв'язок права і держави досить складний, тому співвідношення між ними слід проводити під кутом зору аналізу їх єдності, відмінності та багатостороннього взаємного впливу. Держава і право нерозривні; вони мають єдину соціально-економічну основу, спільну історію і розвиток. Тільки переслідуючи спільні цілі та завдання, повага та дотримання прав кожної окремої особистості та суспільства в цілому, можна створити демократичну, соціально розвинуту і правову державу.

3.2. Практичні аспекти взаємодії суспільства і держави

Суспільство і держава перебувають у постійному двосторонньому зв'язку, оскільки ефективне їх функціонування можливе лише за умови якісної взаємодії. Держава є універсальною політичною формою правління, що характеризується суверенною владою, політичним і громадським характером здійснення своїх повноважень на певній території через систему спеціально створених органів та організацій, завдяки яким здійснюється політичне, економічне та ідеологічне управління суспільством [57, с. 273].

Дилема становлення та розвитку правової державності в Україні здобуває науково-теоретичної та суспільно-практичної вагомості. У цьому контексті варто визначити реальний рівень присутності праворегулюючої функції у взаєминах між суспільством і державою, а також дослідити реальні механізми, процеси і тенденції, які визначають курс подальшого розвитку правової держави [2].

Наразі актуальним є питання взаємодії суспільства з іншими елементами та явищами соціального життя, і насамперед з правом і державою. У цьому аспекті проблеми розвитку суспільства набувають нового практичного спрямування. Суспільство і держава виступають рівноправними партнерами у формуванні ефективної системи керування, яка формує політичну стабільність і відповідно виступає умовою забезпечення суспільної рівноваги.

Під соціальною стабільністю слід розуміти впорядковану систему ціннісних, політико-правових і соціально-економічних складових, яка знаходиться у постійному динамічному розвитку, і кожна риса якої характеризується стійкістю, єдністю та цілісністю [9, с. 172].

Важливим механізмом забезпечення соціальної стабільності є функціонування в державі розвиненого громадянського суспільства, у результаті чого формуються довірливі відносини з владою, відбуваються такі процеси як консультативна взаємодія, соціальне партнерство та утвердження громадянської злагоди [60].

Таким чином, громадянське суспільство і державу варто розглядати як рівноправні підсистеми загальної системи суспільного розвитку, які у процесі ефективної взаємодії прагнуть забезпечити суспільну стабільність. Держава здійснює управлінську діяльність, орієнтуючись на ідеали громадянського суспільства, а громадянське суспільство, відповідно, приймає на себе зобов'язання, що передбачається його статусом, і вимагає від держави захисту своїх громадянських прав [75, с. 59].

Така взаємозалежність ґрунтується на основах соціального партнерства і підвищує рівень довіри громадськості до влади, відтак, знижує рівень громадського невдоволення і вірогідність виникнення суспільних суперечок і конфліктів. Для України на сучасному етапі її розвитку така стратегія взаємодії є ідеальною, але, на жаль, її нереально втілити у життя суспільства [74, с. 112].

На думку В. Сосна, громадянське суспільство є системою самостійних, незалежних від держави суспільних інститутів, призначенням яких є забезпечення умов для самореалізації індивідів та колективів, реалізація особистих інтересів і потреб. Науковець вважає, що формування громадянського суспільства передбачає відновлення дії об'єктивного суспільно-історичного закону, взаємозв'язку громадянського суспільства і держави, адже, не держава створює суспільство, а суспільство створює державу [84, с. 93].

У правовій науці систематизовано моделі взаємодії суспільства і держави наступним чином [82, с. 289]:

1. Держава і суспільство є різними соціальними системами, де держава підпорядковується суспільству.

2. Держава і суспільство є різними соціальними системами, у взаємодії яких провідну роль відіграє держава, яка контролює суспільство.

3. Держава і суспільство є рівними соціальними системами.

Громадянське суспільство і держава зацікавлені в діалозі та партнерстві, оскільки без розвиненого громадянського суспільства держава не зможе створити можливості для забезпечення функціонування різних моделей демократії, що виступає успішною умовою модернізації. Для інституційного розвитку громадянського суспільства першочергові завдання держави повинні передбачати забезпечення сприятливого політико-правового середовища, активне притягнення його інститутів до публічної політики, процесів створення та ухвалення вагомих суспільних рішень, формування і реалізацію державної та місцевої політики [73, с. 3]

Визначається, що базовою перешкодою для подальшого розвитку громадянського суспільства в Україні та адекватного рівня його взаємодії з державою є перш за все суспільно-політичні, комунікаційні та культурні деформації. Незважаючи на задекларовану державну підтримку розвитку громадянського суспільства, серед впливових політичних кіл та політично-економічної еліти існує небажання сприяти відповідним процесам. Події суспільно-політичного характеру, які відбулися в Україні у 2013 – 2014 роках підтверджують недовіру існуючих норм, зв'язків і механізмів у сфері розвитку громадянського суспільства та його взаємодії з державою [108, с. 283].

Сучасні науковці основою функціонування громадянського суспільства називають засіб організації суспільного життя, який забезпечує дотримання людиною настанов держави, але не допускає того, щоб держава та її структури цілком поглинули життя кожної особистості [85, с. 352].

У демократичній системі громадянське суспільство характеризується складною структурою. Основними його ланками виступають практично всі елементи соціальної, професійної, демографічної, національного, культурної, духовної та інших сфер самоорганізації суспільства. Частина з них є постійно діючою політичною силою (політичні партії, громадські об'єднання, засоби масової інформації, профспілки тощо). Фактично саме цими суб'єктами підтримується постійний зв'язок між суспільством і державою. Держава і суспільство є автономними, відокремленими, але водночас взаємодоповнюючими [85, с. 354].

Взаємовідносини суспільства і держави будуються на принципах, найважливішими серед яких є, наприклад такі [80, с. 184]:

- 1) первинний характер суспільства та вторинний – держави;
- 2) відповідність рівня розвитку держави ступеню розвиненості суспільства;
- 3) безпосередній зв'язок між процесом розвитку та змінами характеру суспільства;
- 4) відношення правової держави до громадянського суспільства у вигляді політико-юридичної форми, що співвідноситься із соціальним змістом;
- 5) наявність прямих і зворотних зв'язків між державою і суспільством.

Суспільство і держава, їх співвідношення є актуальною науковою проблемою, яка потребує проведення подальших наукових досліджень, спрямованих на виявлення особливостей їх взаємовідносин, характеристику їх сучасного стану.

Тривалий час не було встановлено різниці між суспільством і державою. Суспільство бере свій початок задовго до виникнення держави. Об'єктивна потреба в державі історично з'явилася в міру ускладнення внутрішньої будови суспільства (соціальне розшарування), загострення соціальних конфліктів через

різні інтереси людей. Отже, держава прийшла на заміну відживаючої свій вік родової організації, як нова форма організації.

Весь досвід світової історії доводить, що суспільство зі складною структурою, є «внутрішньо властивою» державною організацією. В іншому випадку йому неминуче загрожує саморуйнування [4].

Самостійність держави виявляється через свободу вибору при прийнятті нею управлінських рішень та нормативних актів, при обранні шляхів і методів вирішення завдань, які постають перед суспільством, при визначенні стратегії та тактики державної політики. Суспільство як система об'єднань суб'єктів, яка діє на основах самоврядування, та правова держава, у якій державна влада функціонує на легальних принципах, тісно взаємопов'язані між собою. Правова держава самостійна тільки у міру того, як вона слугує інтересам громадянського суспільства.

Сучасне суспільство забезпечує демократичний правопорядок формування найважливіших органів держави, виконує гнучкий контроль за виконанням ними взятих на себе зобов'язань. Вплив суспільства на державу прийнято рахувати прямим, а вплив держави на суспільство – зворотним. Багатогранний зв'язок розвиненої держави на суспільство є ключовою, але недостатньо вивченою проблемою, головне в якій співвідношення між свідомим державно-правовим регулюванням соціально-економічного життя і стихійним ринковим саморегулюванням.

Як публічно-владний інститут, державу можливо розглядати в якості головної системи у відношенні до громадянського суспільства як системи керованої. Разом з цим, громадянське суспільство є саморегулюючою соціальною системою, яка детермінує державу; саме від суспільства залежать сутнісні та системоутворюючі характеристики політичної підсистеми [19, с. 50].

На сучасному етапі суспільство є системою, яка саморозвивається і саморегулюється, наприклад, формуючи для себе управляючу систему, задає параметри і межі державного втручання. Цілеспрямований розвиток громадськості може відбуватися поза втручанням держави як політичної владної сили [19, с. 50]. Функції держави зумовлюються суспільними потребами, волею народу, яка виражається певними структурами громадянського суспільства і юридично закріплюється державою [96, с. 55].

Центральним інструментом, що опосередковує взаємодію суспільства і держави, є право. Залежно від ступеня залучення права до системи політичної регуляції вчені-юристи виокремлюють різні концепції взаємин між цими двома суб'єктами: адміністративний тип соціальної регуляції, у межах якого розрізняють охоронну та реактивну концепції взаємин між суспільством і державою; правовий тип соціальної регуляції передбачає інтерактивну концепцію взаємин між суспільством і державою. Інтерактивна політика відповідає етапу розвиненого громадянського суспільства, який є сферою організованого економічного, політичного та ідеологічного плюралізму [85, с. 354].

Взагалі, правова держава повинна обмежувати себе нормами права, встановлювати ті принципи, яких вона має дотримуватися, і межі, які вона не повинна переступати. Діяльність такої держави має спиратися на Конституцію і розгалужену систему законодавства, яка відповідає Основному Закону, а також на злагоджений механізм, здатний забезпечити розв'язання вказаних завдань (наприклад, систему спеціалізованих органів, які підпорядковуються лише закону та покликані підтримувати стійкий правопорядок у державі) [85, с. 357].

Суспільство, право і держава розглядаються як рівноправні підсистеми суспільного розвитку, які в процесі ефективної взаємодії прагнуть забезпечення соціальної стабільності. Під механізмом забезпечення соціальної стабільності розуміється система практичних заходів, спрямованих на реалізацію функцій у

сфері керування суспільством з метою прогресивних змін, які відповідають інтересам більшості та формують правову демократичну державу, яка характеризується стійкістю, єдністю, цілісністю та динамічним розвитком. Суспільство являє собою необхідний і раціональний спосіб соціального існування суб'єктів, який заснований на розумі, свободі, праві та демократії.

В умовах розвитку громадянського суспільства створюється реальна можливість для самореалізації особистості і людських колективів, відповідно до чого встановлюється оптимальна міра втручання в економічний, соціальний і духовний процес [28, с. 264].

В рамках громадянського суспільства втілюється велика частина прав і свобод громадянина, у зв'язку з чим його відносини та інститути в сучасних державах користуються підтримкою і захистом. Побудова громадянського суспільства неможлива без створення правової держави, без якої не може бути ефективною взаємодія влади та особи. Такі можливості на сучасному етапі становлення України надає судовий порядок оскарження дій і рішень державних органів та посадових осіб, якими порушені права і свободи громадян. Громадянське суспільство і правова держава виступають як вільні, рівноправні партнери, тому правове регулювання питань їх взаємодії в умовах прагнення української держави до євроінтеграції набуває особливого значення.

Зв'язок суспільства і держави прослідковується в тому, що чим більш розвинуте суспільство, тим більшою є роль держави. Нерозвиненість суспільства зумовлює надмірне посилення держави і його поглинання суспільство [19, с. 51].

Становлення суспільства безпосередньо залежить від розвинутості правовідносин, дієвості механізму суспільного контролю за державно-владними структурами. Потрібно, щоб органи держави були в центрі уваги недержавних структур, а останні, у свою чергу, узгоджували свої дії з вимогами Конституції та законами [96, с. 56].

В сучасній Україні право має вагомий сенс для розвитку моралі щодо потреби конкретного правового порядку, що в свою чергу надає суспільству стійкості та міцності в процесі регулювання суспільних відносин. Однак на думку деяких авторів, серед факторів багатогранності права виокремлюється життєво важлива несподіваність. Даруючи людям свободу буття вона не допускає безладу, уповільнюючи можливі суспільні негаразди возведенням певних формальних кордонів у виявах громадської волі. За рахунок цього в громадському житті активно проявляються елементи порядку, організованості, а право одночасно виступає носієм свободи громадянина, залишаючись при цьому ефективним «керівником» державного управління [66].

Тому в теперішніх умовах становлення демократичної держави особливого значення набуває проблема подолання віддалення держави від суспільства, посилення їх узгодженої діяльності. Саме така система взаємин держави зі структурами громадянського суспільства забезпечує стабільність суспільства і держави, демократичний вектор розвитку останньої. В цьому ракурсі міра розвитку структур громадянського суспільства може слугувати показником звільнення Української держави від ознак авторитаризму [96, с. 57].

Державність є наслідком розвитку громадянського суспільства та умовою для його подальшого вдосконалення. Саме у формуванні та становленні суспільства в Україні слід вбачати одну з найважливіших умов побудови правової демократичної держави. Становлення України як суверенної та правової держави можливе лише за умови формування повноцінного суспільства, закріплення в нормативних актах його основ, встановлення юридичних гарантій щодо захисту від незаконного втручання у справи суспільства, визначення форм і меж державного впливу на соціальні процеси.

Конституційно-правові норми прямо або опосередковано здійснюють регулятивний ефект на «недержавні» відносини владарювання, а також

визначають деякі питання організації та діяльності інших елементів політичної системи [96, с. 57]. Нормативне визначення принципів функціонування суспільства може бути здійснено лише в негативний спосіб: через накладання певних заборон та зобов'язань на державу в контексті її взаємозв'язку з суспільством.

Навіть передбачаючи законодавчі заборони, держава може використовувати лише такі обмеження суб'єктивних прав громадян, ціллю яких є сприяння забезпеченню інтересів суспільства в цілому і, що особливо важливо, які визначені лише законодавством.

Якщо регламентувати два «крайніх» різновиди взаємозалежності інститутів громадянського суспільства і державної влади, то один із них полягатиме в тому, що держава не просто відокремлюється, «відривається» від громадянського суспільства, а й активно протидіє йому, цілком підпорядковуючи його собі, перетворюючи на спосіб задоволення власних бюрократично-корпоративних інтересів [19, с. 52].

Нині органи державної влади, спираючись на конституційні норми, не тільки можуть, але й бажають утримуватись від антисоціальної спрямованості окремих структур громадянського суспільства. З цього виходить, що сучасна демократична держава повинна виступати розумним поєднанням начал влади та свободи [96, с. 57].

Обмеження державної влади у громадському житті ні в якому разі не повинно унеможливлювати виконання державою притаманних їй завдань і функцій. Існуючі в Україні реалії, навпаки, зумовлюють об'єктивну необхідність посилення ролі органів державної влади для наведення порядку, забезпечення прав і свобод громадян, визначення провідної ролі держави у створенні необхідних умов для формування розвинутого громадянського суспільства.

Держава повинна знайти свою силу в праві. Реальне забезпечення функції прав і свобод людини має стати основним завданням державних структур.

Право виникає як результат об'єктивної потреби ускладнити внутрішньо-суперечливе суспільство і завдяки своєму регулюючому впливу забезпечує організованість, стабільність і правопорядок в суспільстві. Право активно взаємодіє з суспільством, якому належить провідна роль у правовій і демократичній державі.

Право не може бути вище досягнутого економічного і духовного рівня даного суспільства і розвивається разом з ним. Разом з тим право вбирає в себе все соціально цінне від звичаїв, які панують, вбирає в себе досягнення світової культури і цивілізації. В результаті воно набуває значної самостійності по відношенню до суспільства і може активно впливати на нього.

За допомогою права в суспільстві забезпечується необхідний правовий порядок, вирішуються соціальні спори та суперечності [70, с. 34]. Право служить мірою суспільної та особистої свободи. Свобода без кордонів – це свавілля, вседозволеність. У межах права всі члени суспільства (окремі особи, соціальні групи, громадські об'єднання та організації) можуть вільно діяти на власний розсуд.

Підсумовуючи, слід зазначити, що лише в розвиненому суспільстві виникає необхідність у конституційній державі, яка не тільки формально визнає, але й реально забезпечує права і свободи людини та громадянина, створює відповідні інститути, які зорієнтовані на демократичний розвиток держави. Одним із найважливіших завдань такої держави є забезпечення громадянам реального шансу самостійної політичної творчості, змоги вільного вибору такої моделі суспільних взаємин, яку обирає більшість. Саме така держава може стати дійсною формою буття громадянського суспільства.

Суспільство і держава активно взаємодіють через правове регулювання та вплив держави на відносини в суспільстві. В умовах сучасності суспільство є основою для стабільного розвитку держави. Як ідеал, громадянське суспільство повинно бути повноправним суб'єктом державної політики, що забезпечить стабільний розвиток держави. Суспільство повинно взаємодіяти з державою через органи влади, приймати роль у формуванні пріоритетних напрямів державної політики. Суспільство є рівноправним партнером держави у вирішенні соціально-економічних, гуманітарних та політико-правових завдань.

ВИСНОВКИ

Здійснення комплексного дослідження співвідношення суспільства, права і держави, їх взаємовідносин і особливостей взаємодії дозволило сформулювати науково обґрунтовані висновки, які демонструють досягнення поставленої мети та реалізацію завдань магістерської роботи. Загалом, за результатами проведеного дослідження можна дійти таких висновків:

1. Суспільство є соціальною основою держави і влади, тому в умовах незавершеності процесів консолідації демократії в Україні, проблема визначення особливостей його становлення набуває особливої актуальності.

Громадянське суспільство формується на певному етапі цивілізаційного розвитку, коли виникає держава та з'являється громадянин, який має визначену законом сукупність прав і обов'язків. Дослідивши історію формування та розвитку громадянського суспільства в Україні, вдалось з'ясувати, що наявність громадянського суспільства забезпечує узгодження приватних і публічних інтересів, а також виконує функцію посередника між громадянином і державою. Громадянське суспільство проходить процес інституціоналізації паралельно зі становленням держави, однак його окремі елементи також можуть функціонувати і за умови відсутності держави.

З проголошенням незалежності в Україні розпочався активний процес формування нових політичних інститутів, що спрямовано на утвердження принципів демократії та політичного плюралізму, забезпечення прав і свобод громадян, формування системи самоврядування, створення дієвих інститутів громадянського суспільства. Будучи основною формою соціального впорядкування соціальних інтересів, суспільство формується на принципах солідарності, консолідації, єдності цілей, довіри та діалогу зацікавлених сторін. Громадянське суспільство є продуктом інтеграції об'єднань громадян в

автономну систему, що ґрунтується на принципі самоорганізації та побудована на засадах горизонтальних зв'язків і відносин.

2. Аналіз теоретичних концепцій розуміння суспільства свідчить про плюралізм підходів до визначення сутності даної правової категорії у сучасній юридичній науці. Узагальнюючи теоретичні концепції щодо розуміння суспільства, стає можливим виокремити такі: релігійно-міфологічну, натуралістичну, ідеалістичну, інтерпретації соціальної дії, методологічного індивідуалізму, «глобального суспільства». Кожна із зазначених теоретичних концепцій сучасного розуміння суспільства розкриває сутність і висвітлює зміст окремих аспектів складних соціальних процесів, що є основним інструментом для подальших міркувань науковців. Ці концепції різняться за своїм змістовним наповненням, однак спільним для всіх них є положення про значення науки і знань, про їх роль у суспільному розвитку. На підставі здійсненого узагальнення теоретичних концепцій розуміння суспільства можна сформулювати ідеальну модель сучасного суспільства, яка стане орієнтиром для розвитку нашої держави.

3. У межах проведеного магістерського дослідження виокремлено основні аспекти сучасного праворозуміння. За сучасних умов, коли відбувається модернізація суспільства та реформування правової системи, осмислення сутності та форм права відіграє особливо важливу роль. Розуміння права є ідейним фундаментом правової науки і практики. Засноване на науковому розумінні правових явищ, належній правовій культурі, відповідній правосвідомості людей, праворозуміння у громадянському суспільстві та правовій державі спрямоване на гуманістичне ставлення до прав людини як найвищої соціальної цінності. Необхідно відмітити, що погляди на право відрізняються між собою, на підставі чого виникає безліч його інтерпретацій, які виступають науковим базисом для створення нових і більш сучасних

концепцій праворозуміння, що, звісно, позитивно вплине на розвиток галузевих правових наук.

4. За результатами проведеного теоретико-правового аналізу концептуальних підходів до визначення сутності держави встановлено, що у науці не існує єдиного розуміння поняття держави, що пояснюється складністю цього соціально-юридичного і цивілізаційного феномену. На сучасному етапі розвитку держави науковці виокремлюють п'ять підходів до визначення сутності сучасних держав, а саме: класовий, національний, релігійний, загальносоціальний та гносеологічний. Це свідчить про те, що наразі у науці існує багато світоглядних позицій пізнання держави як важливого джерела правового прогресу. Слід відмітити, що найбільш обґрунтованим видається підхід, при якому сутність держави описують основними її характеристиками, які вказують на її цінність і соціальне призначення.

У сучасних умовах під державою слід розуміти політичну організацію суспільства, яка поширює верховну владу на територію країни, що здійснює свою діяльність за допомогою апарату управління, виданням в установленому порядку правових норм. При цьому окремі держави у своїх основних законах доповнюють поняття держави певними особливостями, описуючи її як федеративну, унітарну, демократичну, соціальну, правову, що вказує на її першооснову: народ, влада, суверенітет, громадянство, права та свободи.

5. У співвідношенні права і держави слід вбачати єдність, відмінність і взаємодію, що дозволяє їх розглядати як найважливіші суспільні феномени. Право і держава функціонують паралельно, обумовлюють і доповнюють один одного, зберігаючи при цьому специфічні властивості та автономні особливості. Співвідношення права і держави безпосередньо залежить від того, які цілі ставить собі держава, як суспільство сприймає право.

Встановлено, що взаємозв'язок права і держави досить складний, а тому співвідношення між ними слід аналізувати під кутом зору їх єдності,

відмінності та багатостороннього взаємовпливу. Визначено, що право і держава нерозривні, мають єдину соціально-економічну основу. Держава не може існувати та функціонувати поза правом. Взаємозв'язок права і держави настільки складний, що аналіз характеру співвідношення між ними необхідно проводити з позиції ретроспективи та запозичення зарубіжного досвіду. Право забезпечує обмеження державного свавілля, але поряд з цим воно не може обійтися без підтримки і впливу держави.

6. Завдяки аналізу основних практичних аспектів взаємодії суспільства і держави доведено, що лише в розвиненому суспільстві виникає необхідність у конституційній державі, яка не тільки формально визнає, але і реально забезпечує права і свободи людини та громадянина, створює відповідні правові інституції, зорієнтовані на демократичний розвиток держави, забезпечення політичної стабільності, поступове входження України до Європейського Співтовариства.

Суспільство нерозривно пов'язане з розвитком держави, новими політичними та економічними умовами життя, особою громадянина як самостійного суб'єкта безпосереднього здійснення влади. Держава є офіційним виразом громадянського суспільства. Тут мова йде про єдність особливого та загального, яка реалізується у взаємодії та взаємозв'язку громадянина і держави.

ПЕРЕЛІК ІНФОРМАЦІЙНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алаїс С. І. Проблема праворозуміння в основних школах права : автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.01 / С. І. Алаїс. Київ, 2003. 12 с.
2. Алексєєв М. В. Взаємовідносини держави та суспільства : навчальний посібник / М. В. Алексєєв, Н. А. Липовська. Дніпро : ДРІДУ НАДУ, 2019. URL: http://www.dridu.dp.ua/biblioteka/doc/Vzayemovidnosyny_derzhavy_ta_suspilstva.pdf.
3. Алексєєв С. С. Общая теория права [в 2 томах]. Том 1. М.: Юрид. лит., 1981. 361 с.
4. Алексєєв С. С. Общая теория права [Текст] : учебник / С. С. Алексєєв. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Проспект, 2009. 576 с. URL: <http://ibib.ltd.ua/teoriya-gosudarstva-prava-alekseev.html>.
5. Алексєєв С. С. Теория права. М.: БЕК, 1994. 320 с.
6. Андріїв В. Соціальна сутність права як регулятора суспільних відносин. *Підприємництво, господарство і право*. 2007. № 10 (142). С. 44–47.
7. Андріїв В. Наукова думка про право: логіко-історичний контекст аналізу. *Підприємництво, господарство і право*. 2007. № 7 (139). С. 3–6.
8. Баишев Ж. Общие принципы исламского права, теория доказательств и система наказания. Алматы: Жети жаргы, 1996. 80 с.
9. Балан М. І. Суспільно-політична стабільність: змістовні ознаки та вербальні витоки. *Інвестиції: практика та досвід*. 2019. № 4. С.170–176.
10. Білий Р. С. Взаємозв'язок держави і права в реаліях сьогодення: теоретичний аспект. *4-і економіко-правові студії* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. молодих вчених (Одеса, 13 листоп. 2020 р.). Одеса : Фенікс, 2020. С. 10–12.

11. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Під ред. Бусел В. Т. К., Ірпінь: ВТФ «Перун». 2007. 1736 с.
12. Гегель Г. Учение Гегеля о государстве и праве / Г. Гегель. URL: <https://state.rin.ru/cgi-bin/main.pl?id=36&r=21>.
13. Герасимів Т. З. Держава і право: теорія взаємозв'язку. *Теорія і практика конституціоналізму: український та зарубіжний досвід* : матеріали першої науково-практичної конференції (30 квітня 2015 р., Львів). Львів, 2015. С. 31–33.
14. Головащенко О. Громадянське суспільство як основа у становленні правової держави. *Вісник Академії правових наук України*. 2008 р. №3(54). Х.: Право, 2008. С. 126–128.
15. Громадянське суспільство в Україні: проблеми становлення / В. Ф. Сіренко, В. І. Тимошенко, Т. І. Ковальчук та інші. К.: «Логос», 1997. 57с.
16. Громадянське суспільство: політичні та соціально-правові проблеми розвитку. Монографія / За редакцією професора М. П.Требіна. Х.: Право. 2013. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/10902/1/Gromad_suspilstvo_2013.pdf.
17. Гумплович Л. Общее учение о государстве / сочинение Людвиг Гумпловича; пер. со 2-го нем. изд. Ив. Н. Неровецкого. СПб.: Тип. т-ва «Общественная польза», 1910. 516 с.
18. Данильян О. Г., Тараненко В. М. Основи філософії : навчальний посібник. Харків: Право, 2003. 352 с.
19. Дашо Т. Розвиток громадянського суспільства відповідно до вимог: європейського інституціонального поступу. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія : Юридичні науки. Львів: Львівська політехніка, 2017. № 876. С. 48–55.

20. Дворецька Г. В. Соціологія : навч. посібник. К.: КНЕУ, 2001. 472 с. URL: <https://buklib.net/books/21973/>.
21. Демиденко Г. Г. Історія вчень про право і державу: навчальний посібник. Харків : Консум, 2004. 432 с. URL: <http://www.info-library.com.ua/books-book-171.html>.
22. Дергільова О. Г. Сучасне право та його розуміння крізь призму верховенства права та співвідношення права і закону. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2016. № 4/1. С. 82–91.
23. Держава і громадянське суспільство в Україні: проблеми взаємодії: монографія / І. О. Кресіна. Київ : Логос, 2007. 316 с.
24. Дослідження сутності держави через призму функціонального аналізу. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 1. С. 82–86.
25. Давыдов Ю. Н. Античность как предмет исторической социологии. *Античная культура и современная наука* (сборник статей), 1985. С. 286–291.
26. Егоров С. Н. Аксиоматические основы теории права. СПб.: Лексикон, 2001. 272 с.
27. Енгибарян Р. В. Теория государства и права : учеб. пособие / Р. В. Енгибарян, Ю. К. Краснов ; МГИМО(У) МИД России, Междунар. ин-т управления. М.: НОРМА, 2007. 575 с.
28. Желонкин А. Д. Взаимосвязь государства и права как основа интегративного государственно-правового воздействия в современном российском обществе. *Известия Байкальского государственного университета*. 2017. Т. 27. № 2. С. 257–266.
29. Ільїн В. В. Філософія / В. В. Ільїн, Ю. І. Кулагін. Київ: Альтерпрес, 2002. Ч. 2 : Актуальні проблеми сучасності. 480 с.
30. Ильин И. А. Теория права и государства / И. А. Ильин; под ред. В. А. Томсинова; Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова, юрид. фак. М.: Зерцало Гарант, 2003. 398 с.

31. Камолих Д. А. Основні підходи до розуміння співвідношення держави та права в державно-правовій думці. *Держава і право*. 2012. Вип. 55. С. 86–91.

32. Карась А. Ф. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях : монографія / А. Ф. Карась. Київ; Львів: Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. 519 с.

33. Кваша А. Розвиток громадянського суспільства в Україні та проблеми об'єктивності його дослідження. *Збірник наукових праць «Ефективність державного управління»*. 2015. № 44. С. 91–97.

34. Кириченко С. О. Шляхи формування громадянського суспільства і правової держави. Київ: Логос, 1999. 88 с.

35. Колодій А. Перешкоди на шляху інституціалізації громадянського суспільства в Україні. *Суспільні реформи та становлення громадянського суспільства в Україні: матеріали науково-практичної конференції за міжнародною участю (30 травня 2001 р., Київ)*. Київ: Українська Академія державного управління при Президентові України. Т. 1–3. Київ, 2001. 276 с.

36. Колосовська І. І. Формування ефективної моделі партнерства інститутів публічної влади та громадянського суспільства. *Ефективність державного управління*. 2015. Вип. 45. С. 161–166. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efdu_2015_45_21.

37. Конституція України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.

38. Корнєв А. Історія конституційного упорядкування сучасної Української держави / Корнєв А., Шаповал В. *Вісник ЦВК*. 2001. № 1 (20). С. 4–19.

39. Крестовська Н. М., Матвеева Л. Г. Теорія держави і права: Елементарний курс. Видання друге. Х.: ТОВ «Одіссей», 2008. 432 с. URL: <http://studies.in.ua/ru/krestovska-nm-teorja-derzhavi-prava.html>.

40. Кривицький Ю. В. Праворозуміння як світоглядний і методологічний фундамент правової реформи. *Право і суспільство*. 2017. № 5/2. С. 25–29.

41. Кривицький Ю. В. Праворозуміння як теоретичне підґрунтя дослідження правової реформи. *Юридичний науковий електронний журнал*. Кафедра теорії держави і права. 2017. № 1. С. 67–72.

42. Крігер М. Чому верховенство права є надто важливим, щоб лишити його юристам. *Філософія права і загальна теорія права*. 2/2014. №1. С. 323–349.

43. Лебедева О. В. До питання про первинність держави чи права. *Молодий вчений*. 2014. № 8(11). С. 73–75.

44. Лебедева О. В. Співвідношення держави та права: теоретико-правовий аналіз. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право: збірник наукових праць*. 2010. № 2 (6). URL: <https://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/5860/1/10%20-%202%286%29%20-%2022.pdf>.

45. Лисенков С. Л. Загальна теорія держави і права. Навчальний посібник. К.: «Юрисконсульт»: КНТ, 2006. 355 с.

46. Лобода Ю. П. Цінність держави як її соціальна сутність (теоретико-методологічні аспекти дослідження) : автореф. дис. . канд. юрид. наук : 12.00.01 / Ю. П. Лобода; Нац. ун.-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2001. 20 с.

47. Лосев А. Ф. Миф. Число. Сущность. М.: Мысль, 1994. 919 с.

48. Лотюк О. С. До проблеми розуміння функцій громадянського суспільства. *Право і громадянське суспільство*. 2013. №2 (3). С. 96–103.

49. Лук'янова Г. Ю. Комплементаризм праворозуміння: актуальні наукознавчі аспекти : монографія / Г. Ю. Лук'янова. Львів : ПП Сорока Т. Б., 2014. 212 с.

50. Макарова І. В. Розвиток інститутів громадянського суспільства: історичні аспекти. *Електронний збірник наукових праць ДРІДУ НАДУ*. 1/2010. № 10. URL: <http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2010-01/10mivsia.pdf>.

51. Марченко М. Н. Проблемы теории государства и права: учеб. М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2005. 768 с.

52. Марченко М. Н. Теория государства и права: учебник — изд. 2 перераб. и доп. М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2004. 640 с.

53. Матійчик А. В. Самоорганізація громадянського суспільства як чинник демократичної модернізації політичної системи України суспільства : дис. . канд. політ. наук: 23.00.02 / А. В. Матійчик ; ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника». ІваноФранківськ, 2016. 221 с. URL: http://www.lnu.edu.ua/wpcontent/uploads/2017/01/dis_matiychyk.pdf.

54. Мірошніченко М. Право: терміно-поняття, поняття, категорія. *Право України*. 2006. № 3. С. 29–32.

55. Мелехин А. В. Теория государства и права: ученик. М.: Маркет ДС, 2007. 640 с.

56. Михальченко М. І., Журавський В. С., Танчер В. В. Соціально-політична трансформація України: реальність, міфологеми, проблеми вибору. К., 1997. 114 с.

57. Наливайко О. І. Взаємозв'язок держави та суспільства: теоретико-правова характеристика / О. І. Наливайко, І. О. Хижняк. *Верховенство права: доктрина і практика в умовах сучасних світових викликів*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (25 лютого 2021 р., Дінпро). Дніпро: ДДУВС, 2021. С. 273–275.

58. Нерсисянц В. С. Проблемы общей теории права и государства : учебник для вузов / Под общ. ред. академика РАН, д.ю.н., проф. В. С. Нерсисянца. М.: Норма, 2006. 813 с.

59. Оборотов Ю. М. Праворозуміння як аксіологічне начало (постулат права). *Право України*. 2010. № 4. С. 49–55.
60. Олефіров С. Ю. Соціальне партнерство як механізм взаємодії громадянського суспільства та влади. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2013. № 9. URL: <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=631>.
61. Оніщенко Н. М. Принцип верховенства права: теоретичні засади та практичний вимір. *Українське право*. 2006. № 1. С. 38–40.
62. Паршин А. Что такое государство? (научное исследование природы государства) / А. Паршин. М. : Типо-лит. В. Чичерина, 1907. 217 с.
63. Петражицкий Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности. Том 1. С.-Петербург, 1909. 322 с.
64. Плавич В. П. Нове розуміння сутності і моделей сучасного права: особливості та тенденції розвитку. *Наукові видання ОНУ*. Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2020. № 37. С. 17–28.
65. Плавич В. П. Право на сучасному етапі розвитку юридичної науки. *Вісник Одеського національного університету імені І. І. Мечникова*. Серія «Правознавство». О.: Астропринт, 2012. Т. 17. Вип. 7. С. 7–19.
66. Подорожна Т. С. Конституція України – правова основа становлення громадянського суспільства. *Право і громадянське суспільство*. 2014. № 1. URL: <http://lcslaw.knu.ua/index.php/arkhiv-nomeriv/1-6-2014/item/144-konstytutsiia-ukrainy-pravova-osnova-stanovlennia-hromadianskoho-suspilstva-podorozhna-t-s>.
67. Поляков А. В. Общая теория права. Спб., 2001. 642 с.
68. Про прокуратуру : Закон України від 14.10.2014 № 1697-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18/ed20160512#Text>.
69. Про сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні : Указ Президента України від 26 лютого 2016 року № 68/2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/68/2016#n20>.

70. Пушкарева Г. В. Политическая система: синергетический поход. *Вестник Московского университета. Серия 12. Политические науки.* 2001. № 6. С. 32–49.

71. Ракул О. В. Теоретичні засади удосконалення діяльності державного апарату України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Ракул Оксана Володимирівна. К., 2010. 17 с.

72. Рішення Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 року у справі за конституційним поданням Верховного суду України про відповідність Конституції України (конституційності) положень ст. 69 Кримінального кодексу України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04#Text>.

73. Розвиток взаємодії держави і громадянського суспільства в контексті впровадження європейських принципів належного врядування : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. (12 грудня 2012 р., Київ) / упоряд. В. М. Яблонський, О. А. Корнієвський, П. Ф. Вознюк. К. : НІСД, 2013. 504 с.

74. Розвиток громадянського суспільства в Україні: минуле, сучасність, перспективи: колективна монографія / за заг. ред. О. М. Руденко, С. В. Штурхецького. Острог : ІГСУ, Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2014. 328 с.

75. Руденко О. Розбудова громадянського суспільства – запорука національної безпеки / О. Руденко // Розвиток людського ресурсу – основа національної безпеки України : моногр. / М. Мельник (керівник авт. кол.), П. Копка, О. Руденко та ін. К.: ПоліграфКонсалтинг; 2007. С. 57–83.

76. Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні: загальні тенденції, регіональні особливості : аналіт. доп. К. : НІСД, 2014. С. 78.

77. Самбор М. Право як поняття та підходи до його розуміння. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2011. Вип. 87. С. 59–63.

78. Самбор М. А. Інтерес в праві: загальнотеоретичні аспекти розуміння та реалізації : дис... канд. юрид. наук: 12.00.01/ Самбор Микола Анатолійович. Київ, 2010. 260 с.

79. Саміло Г. О. Теорія держави і права: Навчальний посібник. Запоріжжя: Просвіта, 2010. 348 с.

80. Сиренко В. Ф. Государство: демократическое, правовое, социальное (Очерки. Дискуссионные вопросы). К: Ин-т гос-ва и права им. В. М. Корецкого НАН Украины, 2013. 340 с.

81. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підручник. Харків: Консум, 2001. 656 с.

82. Скакун О. Ф. Теория государства и права / О. Ф. Скакун. Харків: Консум, 2000. 691 с.

83. Сорокин П. А. Элементарный учебник общей теории права в связи с учением о государстве. СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2009. 238 с.

84. Сосна В. П. Громадянське суспільство і держава: основа взаємовідносин *Суспільство. Держава. Армія. Збірник наукових праць інституту*. К.: Київський військовий інститут управління і зв'язку. 1998. Вип. 1. С. 90–94.

85. Стрельцова О. В. Правові засади взаємин між державою і громадянським суспільством. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 3. С. 352–357.

86. Суспільство та влада: механізми взаємодії : навч.-метод. матеріали для слухачів дисципліни «Механізми взаємодії суспільства і влади» / А. М. Михненко, С. О. Кравченко, І. В. Пантелейчук та ін. К.: НАДУ, 2013. 80 с.

87. Сухонос В. В. Теорія держави і права : підручник / В. В. Сухонос. Суми : Університетська книга, 2014. 544 с.
88. Теория государства и права : хрестоматия : в 2 т. / авт.-сост. В. В. Лазарев и С. В. Липень. М.: Юристъ, 2001. Т. 1. 620 с.
89. Теория государства и права: учебник / Бабаев В. К., Баранов В. М., Витрук Н. В. и др.; В. К. Бабаев (ред.). М.: Юристъ, 2003. 592 с.
90. Теорія держави та права : навч. посіб. / [Є. В. Білозьоров, В. П. Власенко, О. Б. Горова, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін.] ; за заг. ред. С. Д. Гусарєва, О. Д. Тихомирова. К. : НАВС, Освіта України, 2017. 320 с. URL: https://www.naiu.kiev.ua/files/kafedru/tdp/navch_pos_tdp.pdf.
91. Теорія держави та права : навчальний посібник для підготовки до атестації здобувачів вищої освіти / Є. В. Білозьоров, О. Б. Горова, В. П. Власенко, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін.; за заг. ред. С. Д. Гусарєва, О. Д. Тихомирова. К. : НАВС, Освіта України, 2017. 116 с.
92. Теорія держави і права : підруч. / кол. авт. ; кер. авт. кол. канд. юрид. наук, проф. Ю.А. Ведерніков. 3-є вид. перероб. і доп. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2016 ; Ліра ЛТД. 480 с.
93. Терзі О.С. Розвиток історії ідеї правової держави. *Наука. Релігія Суспільство*. 2008. № 1. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/29257>.
94. Тімуш І. С. Інтегральний погляд на право : монографія / І. С. Тімуш. К. : Атіка, 2009. 264 с.
95. Томаш Л. В. Громадянське суспільство як система забезпечення життєдіяльності політичної, економічної, соціальної та духовної сфер. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 2. С. 366–371.
96. Томаш Л. В. Співвідношення громадянського суспільства і держави. *Право і суспільство*. 2012. № 3. С. 53–58.
97. Трубецкой Е. Н. Лекции по энциклопедии права / Е. Н. Трубецкой. М.: Типография А. И. Мамонтова, 1917. 227 с.

98. Філософія : підручник / О. Г. Данильян, В. М. Тараненко. – 2-ге вид., допов. і переробл. Х.: Право, 2012 312 с.

99. Філософія права / За ред. Дж. Фейнберга, Дж. Коулмена ; пер. з англ. П. Тарашук. К.: Основи, 2007. 1254 с.

100. Философия права. Курс лекций: учебное пособие: в 2 т. / Отв. ред. М. Н. Марченко/ М. Н. Марченко, С. Н. Бабурин, А. Г. Бережнов и др. Проспект Москва, 2015. 552 с.

101. Формування громадянського суспільства в Україні: стан, проблеми, перспективи / В. І. Луговий, В. М. Князев. Заг.ред. Українська Академія державного управління при Президентові України. К.: Вид-во. АУДУ, 2001. 252 с.

102. Формування та розвиток громадянського суспільства в Україні (цивільно-правові аспекти) / О. М. Пижов, О. О. Грохольський. *Приватне право і підприємництво*. 2017. Вип. 17. С. 89–94. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pprip_2017_17_22.

103. Цельєв О. В. Протиріччя між державою і правом: сутнісний аспект. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2020. Том 5. С. 94–101.

104. Цельєв О. В. Сфери і способи впливу держави на право. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2015. Том 168. С. 20–22. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaUKMAun_2015_168_6.

105. Червонюк В. И. Теория государства и права: Учебник. М.: ИНФА-М, 2009. 704 с.

106. Чиркин В.Е. Государствоведение: учебник. 2-е изд., испр. и доп. М.: Юристъ, 2000. 384 с.

107. Чувардинський О. Історична рефлексія поняття «громадянське суспільство» та його філософська еволюція. *Політичний менеджмент*. 2006. № 3. С. 69–75.

108. Чумаков, Д. Д. Розвиток громадянського суспільства в Україні проблеми інтеракції з інститутом держави. *Соціально-гуманітарні аспекти розвитку сучасного суспільства* : матеріали Всеукраїнської наукової конференції викладачів, аспірантів, співробітників та студентів (21-22 квітня 2014 р., Суми). Суми : СумДУ, 2014. С. 282–285.

109. Шабанов Ю. В. Сущность государства как теоретико-правовая проблема: наука versus ідеологія. *Ученые записки Российского государственного социального университета*. 2010. № 11. С. 94–98. URL: <http://elibrary.ru>.

110. Шай Р. Я. Теоретико-правовий підхід щодо розуміння сутності держави в історії політико-правової думки. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Юридичні науки. 2016. № 837. С. 373–376.

111. Шемшученко Ю. С. Що є право? / Ю. С. Шемшученко // Антологія української юридичної думки: у бт. / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України / Ю. С. Шемшученко (заг. ред.), В. Ф. Погорілко (упоряд. відп. ред.). К.: Видавничий дім «Юридична книга», 2002. Т. 10: Юридична наука незалежної України. 944 с.

112. Шершеневич Г. Ф. Общая теория права. Том 1-2 / Г. Ф. Шершеневич. М.: Издание Бр. Башмаковых, 1910. 839 с. URL: <https://weblibrary.at.ua/load/11-1-0-89>.

113. Юридична енциклопедія: в 6 т. Т. 5 / Під ред. Шемшученко Ю. С. К.: «Укр. Енцикл.». 2003. 736 с.

114. Явич Л. С. Общая теория права / Л. С. Явич. Л.: Изд-во ЛГУ, 1976. 287 с.

115. Взаємозв'язок держави і права. URL: https://www.legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2147%3A23-280420&catid=258%3A1-042020&Itemid=319&lang=ru.

116. Індекс сталості ОГС-2019: Україна демонструє стале зростання.
URL: <https://rpr.org.ua/news/indeks-stalosti-ohs-2019-ukraina-demonstruie-stale-zrostannia/>.

117. Становлення та розвиток громадянського суспільства [сайт]. URL:
<https://vrda.gov.ua/stanovlennia-ta-rozvytok-hromadians-koho-suspil-stva/>.